

Tartu Ülikool
Semiootika osakond

„Meie” konstrueerimine
Eesti poliitilises retoorikas 1940.–1953.a.

Andreas Ventsel

Magistritöö

Juhendaja: Ülle Pärli

Tartu

2005

SISUKORD

SISUKORD.....	2
SISSEJUHATUS.....	5
1. POLIITIKA JA DISKURSUS	8
1.1. Poliitiline diskursus	8
1.2. Poliitilise kommunikatsiooni tingimused Eestis 1940.–1953. aastatel	10
1.2.1. Ajakirjanduslik tsensuur Eestis 1940.–1941. a.	11
1.2.2. Tsensuuri eripärad Saksa okupatsiooni ajal 1941.–1944.a.	11
1.2.3. Sõjajärgne periood tsensuuris.....	12
1.3. Poliitikute kõned poliitilist diskursust moodustava elemendina	13
1.3.1. Kõne “maailm”	14
2. DEIKSIS.....	16
2.1. Deiksis keele viiteväljal	16
2.1.1. Orgio ehk orientatsioonisüsteem	17
2.2. “Mina” / “sina” / “tema” (“nemad”)	18
2.2.1. “Meie”	20
2.3. “Meie” kui “rahvas”	20
2.4. „Rahvas” tühja tähistajana	21
2.4.1. Tähistamisprotsess kui erinevuste süsteem	22
2.4.2. Tühi tähistaja	23
3. “MEIE” ANALÜÜS POLIITILISES DISKURSUSES.....	26

3.1. Meie-kategooria konstrueerimine esimesel nõukogude okupatsiooniaastal Eestis.....	27
3.1.1. ”Seltsimehed”, ühinege!.....	27
3.1.2. „Meie” “juulivalimisteni” 1940. aastal.....	29
3.1.3. Mida „me” siis valisime?	30
3.1.3.1. „Meie“ uus nüüd-punkt.....	31
3.1.4. “Meie” / “nemad” opositsioon	37
3.1.4.1. “Nemad” kui ajaline võõras	37
3.1.4.2. Mida enam “meie”, seda enam “nemad”	38
3.2. Meie-kategooria moodustamine Saksa okupatsiooni perioodil 1941. –1944. aastatel	41
3.2.1. “Eesti mehed ja eesti naised!”	42
3.2.2. “Meil on lootust uuele algusele”	43
3.2.3. Sakslastega “õnnelikku tulevikku”	44
3.2.4. Kaks ühes... ..	46
3.2.5. “Meie” <i>oma</i> rahvustervik	48
3.2.6. Taas huku äärel.....	51
3.3. Sõjajärgne “meie” konstrueerimine Stalini surmani 1953. aastal.....	53
3.3.1. „Kallid vennad ja õed!”	53
3.3.2. Sakslane – „meie” igipõline vaenlane.....	54
3.3.3. Venelane – “meie” igipõline kaaslane	56
3.3.4. „Meie“ oleme nõukogude patrioodid...peaaegu	58
3.3.5. Stalinlik toost.....	59
3.3.6. Nõukogude kultuuri autarkia.....	60
3.3.7. Iseendast loon kogu maailma. Teine/Võõras	61
3.4. Stalin „Nõukogude rahva” kehastajana.....	65
3.4.1. Juhikultus nõukogude ideoloogias	66
3.4.2. “Stalin – see on Lenin täna”	68
3.4.3. Autentse kujutamise võimatus	70

3.4.4. „Nõukogude rahvas” kui tühi tähistaja.....	71
3.4.5. Stalini „nõukogude rahvas”	73
KOKKUVÕTE.....	76
ALLIKMATERJALID.....	79
KIRJANDUS.....	82
SUMMARY	87

SISSEJUHATUS

Käesoleva magistritöö eesmärgiks on analüüsida meie-kategooria konstrueerimist poliitilises diskursuses. Ajaliselt hõlmab uurimus ajavahemikku 1940.–1953. a. Seega kuulub käsitletavasse perioodi esimene nõukogude okupatsiooni aasta, saksa okupatsioon aastatel 1941–1944 ning sõjajärgne periood kuni Stalini surmani 1953. aastal. Seda kuraditosinat aastat võib õigusega pidada üheks kõige traagilisemaks perioodiks Eesti ajaloos. Iseseisvuse kaotamine, II maailmasõda ja totalitaarsete režiimide vaheldumine ei toonud kaasa mitte ainult tohutuid inimkaotusi. Sama drastilised muutused toimusid eestlase identiteediloomes.

Totalitaarsed režiimid (eelkõige stalinlik Venemaa ja hitlerlik Saksamaa) ning nende ideoloogiad on pakkunud huvi paljudele teadusdistsipliinidele alates riigiteadustest (totalitarismi analüüsid) kuni usulise orientatsiooni uuringuteni (Adorno „Autoritaarne isiksus” 1950). Käesoleva töö temaatikaga seoses, mis keskendub peamiselt stalinlikule perioodile, on teadlasi huvitanud eelkõige Oktoobrirevolutsiooni areng Stalini totaalse ainuvõimuni. Eriti lääne teadlaste seas valitseb arusaam, et tegemist oli revolutsiooni enese sisemise arenguloogikaga. Boris Groys oma raamatus „Stalin-stiil” näeb sotsrealistlikus kunstikaanonis avangardiprojekti lõpuleviimist – võim-kunstnik muutus kogu ühiskonna demiurgiks. Vene uurijad rõhutavad pigem stalinismi patoloogilisust, mis revolutsiooni ideaalid mingiks ajaks põrmu tallas. Seega taanduvad need kaks seisukohta sügavamale vastuolule: kas kommunistliku ühiskonna ideaalid, mis tuginevad majandusliku baasi determinatsioonile, on üldse ellu viidavad või on ühiskonna pealisehitust (kultuur, riik, haridus, religioon) määrava baasi eeldamine ise ideoloogiline eksikujutelm. Viimasel juhul tuleb ühiskonnamuutuste põhjusi otsida „pealisehituse“ enda antagonistlikust loomusest.

Selle töö üheks ajendiks sai tõdemus, et vastava uurimisvaldkonna kohal valitseb Eestis teatud tühimik. On küll uuritud nõukogude korraga kaasnenud muutusi inimeste eluolus, kunstis, kirjanduses jne — Aili Aarelaid (2000; 1998) on oma töödes käsitlenud topeltnõuetlemise kujunemist ja sõjajärgsete aastate kultuurimurrangu tähendust kaasaegsetele, Jaan Undusk (1994) tõmbas paralleele Juhan Smuuli sotsrealistliku luule ja kristliku apoloogeetika vahele, Peet Lepik (2000) on iseloomustanud nõukogude ideoloogiat

metatasandil — kuid „meie” konstrueerimise probleemi poliitilises diskursuses pole seni põhjalikumalt uuritud.

Teisalt jätkab alljärgnev töö teataval määral siinkirjutaja seminaritööd (Ventsel 2002), milles analüüsiti eestiaegse rahvustervikkuse mõiste, eestlase ajalookäsituse ja eestlase regionaalse identiteedi transformatsiooni 1940.–1941. aastatel uue nõukogude ideoloogia tingimustes. Ka autori bakalaureusetöö käsitles sama perioodi, kuid siis oli töö eesmärgiks poliitikute kõnede uurimine pragmaatika ja mõjutamispsühholoogia aspektist lähtudes.

Magistritöö keskendub probleemile, mida võiks lühidalt sõnastada järgnevalt: kelle nimel poliitikud räägivad. Kas „rahva” nimel rääkides samastab poliitik ennast „rahvaga” või valitseb siin samastumise ontoloogiline võimatus. Ajavahemiku 1940.–1953.a. teeb uurimisobjektina eriliselt intrigeerivaks kaks aspekti. Esiteks, lühikese aja jooksul vahetusid Eestis ideoloogiliselt teineteisele radikaalselt vastanduvad okupatsioonivõimud ja teiseks, kuidas positsioneeriti eestlasi kui okupeeritud „rahvast” võõrvõimude ideoloogilises eneseesituses. Varjatult eksisteerib siin „meie” paljususe võimalus. Üheltpoolt võõrvõimude konstrueeritud „meie”. Teiseltpoolt „meie”, kelle nimel räägivad kohalikud võimumehed. Analüüs peaks selgitama, milline oli nende kahe „meie” suhe poliitilises diskursuses.

Magistritöö jaotub kolme peatükki, mis omakorda jagunevad teema arendes alapeatükkideks. Esimeses peatükis „Poliitiline diskursus” seletatakse töös kasutatavaid mõisteid ning kirjeldatakse lühidalt poliitilise diskursuse eripära ja poliitilise kõne kui kommunikatsiooniakti spetsiifikat. Ühtlasi iseloomustatakse poliitilise kommunikatsiooni tingimusi Eestis vaadeldaval perioodil.

Teise peatüki „Deiksis” eesmärgiks on esitada asesõna „meie” teoreetiline raamistik. Sageli tuleb ette, et mitte „meie” ei räägi, vaid „meie” nimel räägitakse. Seega on poliitilises retoorikas kujutatud „meie” ühtsus loodud kõneleja poolt ning seetõttu muutub antud töö kontekstis relevantseks asesõnade „mina” / „meie” / „nemad” dialektika. See kolmiksuhe määratleb ühtlasi „oma”–„võõra” opositsiooni. Siinses töös kasutatakse nii asesõna „meie” kui ka terminit ‘meie-kategooria’. Esimest kasutan siis, kui analüüsin „meie” asesõnalist kasutamist kõnedes – kuidas „meie” suhestub lausungis aegruumilise sisuga. ‘Meie-kategooria’ osutab aga identiteedi semantilisele konstrueerimisele, vastates küsimusele: kes on see „meie” – kas eestlased, proletariaat, nõukogude rahvas jne. „Oma”–„võõra” opositsiooni paremaks kontseptualiseerimiseks on teoreetilises plaanis lisatud Ernesto Laclau tühja tähistaja kontseptsioon, mis võimaldab diskursuse tähistussüsteemi määratleda erinevus- ja samaväärsusloogika alusel. See aitab „meie”-analüüsis silmas pidada, et „meie” kui mingi homogeense terviku moodustamisel mängib alati kaasa vastandumine süsteemivälisele.

Deiktiline analüüs toob totalitaarsete režiimide ideoloogilises enesepildis ilmsiks „meie” varjatud positsioneerimist, mis ametlikult eksplitseeritud „rahva ühtsuses” muidu ei kajastu. Peatükis selgitatakse, millisel viisil „meie” konstrueeriti ning kes ja millal „meie” hulka kuulusid. Autor lähtub suures osas prantsuse lingvisti Émile Benveniste’i minakesksest asesõna „meie” moodustumise ideest. Seega ei kõnelda siin deiktikutest psühholingvistika ega ka keelefilosoofia terminites.

Kolmas peatükk „„Meie” analüüs poliitilise diskursuses” jaotub kolme suuremasse alapeatükki. Esimeses alapeatükis käsitletakse sõjaeelset nõukogude perioodi, teises Saksa okupatsiooni aega ja kolmandas sõjajärgset stalinistlikku perioodi. Iga alapeatükk järgib ajas kronoloogiliselt kulgevat „meie” konstrueerimist. Meie-kategooria analüüs on üles ehitatud „oma” – „võõra” opositsiooni kirjeldamise kaudu. Viimane alapeatükk „Stalin „Nõukogude rahva” kehasajana” lähtub Ernesto Laclau tühja tähistaja kontseptsioonist ja võtab kokku kogu analüüsi. Vaatamata režiimide ideoloogilisele enesepildile – nii nõukogude kui ka natsionaalsotsialistlik ideoloogia käsitlesid ennast kindla klassi või rassi teaduslikuna mõistetud maailmavaatena – on siinkirjutajal ajapikku tekkinud arusaam, et nõukogude poliitilises diskursuses konstrueeritav „nõukogude rahvas” oli konkreetse sisuta mõiste. Eelkõige sõltus selle konkreetne sisu võimu eesmärkidest. Töö eesmärgiks on näidata, kuidas nõukogude diskursuses muutus Stalin „rahva” kui tühja tähistaja konkreetseks tähistajaks, tehes sel viisil võimalikuks ühiskonna ideoloogilise terviklikkuse. Silmas pidades püstitatud eesmärki, osutub vajalikuks kirjeldada Stalini isikukultuse eripära. Sellele probleemile on lähenetud minakesksest asesõna „meie” moodustamise seisukohast.

Analüüsitava allikmaterjali moodustavad poliitikute kõned ja juhtkirjad, mis ilmusid käsitletava perioodi suuremates päevalehtedes – Päevaleht, Rahva Hää, Eesti Sõna ja Postimees.

1. POLIITIKA JA DISKURSUS

Poliitika on üks inimtegevuse ilmnemisviisidest. Silmas pidades Aristotelese määratlust inimesest “*zoon politikonina*”, siis on antiigist alates poliitikat mõistetud inimest ehk alles tõeliseks inimeseks vormiva praktikana. Pole tegemist etümoloogilise kokkusattumusega, et Ateenas nimetati kodanikke, kes poliitikast ei huvitunud ja olid ühiskondlikult mitteaktiivsed, sõnaga “*idiotes*”.

Poliitilise reaalsuse konstrueerimine on seega üheks inimese identiteeti määratlevaks faktoriks. Kuna stalinliku ja hitlerliku ideoloogia eneserefleksiooni seisukohast kuulus poliitikale subordineeriv funktsioon *par excellence*, siis kujundas poliitiline identiteet ka inimese sotsiokultuurilise identiteedi. Kuivõrd käesoleva magistritöö eesmärgiks on näidata, millisel viisil poliitilises diskursuses kujutati inimese enesepilti, siis tuleb esmalt analüüsida neid mõisteid, mis poliitilist diskursust konstitueerivad.

Peatüki esimeses alajaotuses defineerin esmalt poliitilise diskursuse mõiste, misjärel piiritlen uurimisobjekti ajakirjanduses avaldatud poliitikute kõnedega. Ühtlasi kirjeldan lühidalt ka poliitilise kommunikatsiooni tingimusi aastatel 1940.–1953. Enne konkreetse analüüsi juurde asumist iseloomustan lühidalt poliitikute kõnesid kui üht poliitilise diskursuse avaldumisvormi.

1.1. Poliitiline diskursus

Diskursust võib mõista “kui ajalooliselt spetsiifilist tähenduse süsteemi, mis on kätketud mingisse sotsiaalsete praktikate, institutsioonide ja organisatsioonide kogumisse.” (Raik 2003: 24) S.t kõik inimlik reaalsus on tähenduslik ja konstitueeritud normide, süsteemide, reeglite ja jagatud tõdede poolt, mida taastoodetakse ja transformeeritakse läbi sotsiaalse tegevuse. “Diskursus on suhtel põhinev tähistavate jadade totaalsus, mis ületab eristuse mõtlemise ja tegelikkuse vahel ning hõlmab nii semantilisi kui pragmaatilisi aspekte, nii struktuuri kui ka tegutsemist –, olles seega midagi sarnast Wittgensteini keelemängude mõistega.” (Lipping 2002: 1193). Diskursuseväline totaalne tähistatav – „reaalsus”, Jumal – puudub ning

tähendused tekivad üksnes diskursuse sees. Diskursiivsed tähendused on alati kontingentsed, neid reprodutseeritakse ja transformeeritakse sotsiaalse praktika käigus ja, vastupidi, diskursiivsed praktikad, mis omistavad tähendusi sotsiaalsele reaalsusele, konstitueerivad meid kui sotsiaalseid subjekte.

Ses raamistikus võib poliitikat kontseptualiseerida kui “sotsiaalsete suhete loomise, reproduktsiooni ja transformatsiooni praktikat” (Laclau ja Mouffe 1985: 153), mida võib alati näha kui diskursuste võimu (power of discourses) väljendust. Diskursiivse võimu puhul tuleb analüütiliselt eristada (Fairclough 1992: 64):

- 1) Diskursuse võim (power of discourse)
- 2) Võim diskursuses (power in discourse)
- 3) Võim diskursuse üle (power over discourse)

1. *Diskursuse võim (power of discourse)* viitab foucault'likule tähendusele: diskursused konstitueerivad reaalsuse ja determineerivad inimeksistentsi. Diskursiivsed tähendussüsteemid määravad ära meie mõtlemis- ja tegutsemisviisid, kuigi me reeglina seda ei teadvusta. Diskursuse võim on tavaliselt nähtamatu ning tema edukus just sellel põhinebki.
2. *Võim diskursuses (power in discourse)*: (dominantsete) diskursuste võim determineerida subjektide positsioonid sotsiaalsetes suhetes ning seeläbi konstitueerida võimusuhted. Tähenduste süsteemid annavad osadele toimijatele võimu (authorise) kõnelda ning toimida teiste nimel, luua ning representeerida jagatud väärtusi ning tõdesid, samas kui teised on jäetud passiivsesse allutatud (subjugated) positsiooni.
3. *Võim diskursuse üle (power over discourse)* on eelneva kahe kriitika (eelkõige kriitika, mis tehtud Foucault aadressil). Nii diskursuse võim kui võim diskursuses on eelkõige seotud reproduktsiooniga ja sellega, kuidas erinevad tähendussüsteemid inimestega manipuleerivad. Siin küsitakse, kes on see, kes manipuleerib ja kes mitte. Kuna pole vahendamatu ligipääsetavat reaalsust, mis tähendused fikseeriks, siis kätkeb diskursuste konstrueerimine ja reprodutseerimine alati endas *valikut*. Allutatu võib kehtivale diskursusele vastu seada oma diskursuse.

Analüüsiobjekti paremaks määratlemiseks võib siinse töö raames poliitilist diskursust kitsendavalt defineerida kui “igasugust kõnelist tegevust, mille subjekt, adressaat ja sisu suhestuvad poliitikaga” (Šeigal 2000: 23). Hollandi sotsioloog Teun A. van Dijk märgib, et poliitiline diskursus kujuneb poliitiliste institutsioonide funktsioneerimise raames (parlamendi istungid, valitsuskabineti koosolekud, poliitikute kõned, jne) (Dijk 1998a). Seega on

poliitiline diskursus “kogum diskursiivseid praktikad, mis identifitseerivad poliitilises situatsioonis osalejaid kui selliseid ja formuleerivad konkreetse poliitilise kommunikatsiooni temaatika” (Baranov 2001: 246). Selline lähenemine eeldab poliitilise diskursuse uurimisel kõikide semiootiliste süsteemide kaasamist, uuritavaks materjaliks aga on poliitikute kõned, poliitiliste vaatlajate seisukohad ja kommentaarid jne.

1.2. Poliitilise kommunikatsiooni tingimused Eestis 1940.–1953. aastatel

Antud töö raames keskendutakse üksnes trükiajakirjanduses avaldatud poliitikute kõnedele. Ajakirjanduse valimine empiirilise uurimise objektiks on põhjendatav mitmeti: ajakirjanduses (eriti päevasündmusi kajastavates väljaannetes) peegelduvad sootsiumi maailmapilt, ideoloogia ning väärtusorientatsioonid (Lauk, Maimik 1998: 80). Ajakirjandus kujutas tollal (1940ndad) peamist teabevivormi ning oli päevapoliitika selgitamisel ja ideoloogia levitamisel tähtsaim kommunikatsioonikanal. Tuleb tähele panna ka tõsiasi, et trükiajakirjandus on ratsionaalsem võrreldes vahetu propagandaga ja seega kajastab ideoloogiat kontrollitumalt. Trükisõnas võimaldab tsensuur takistada selliseid spontaanseid vastuolusid teate edastamisel, mis teistes meediakanalites oleks tekstitootjate arvates isegi sobilikud (Lõhmus 2002: 1825).

Rääkides alljärgnevalt kommunikatsioonist poliitilise diskursuse raames, tuleb välja tuua kommunikatsiooniahela (adressant-teade-adressaat) eripärad, mis iseloomustasid Eesti olusid vahetult pärast neljakümne aasta sündmusi.

Ühiskonnas valitsevate suhete laadist sõltub selles sisalduva nn passiivse alge, iseorganiseerumistungi vallandumine (Ruutsoo 1988: 676). Nende suhete laad määrab, kas inimene tunnetab end kultuuriloo subjektna või objektina. Kommunikatsioon eeldab niisiis potentsiaalse opositsiooni — kommunikatsiooniakti teise subjekti — olemasolu, mis teeb võimalikuks informatsiooni kahe-suunalise kulgemise ehk vastasmõju. Uus nõukogulik ühiskonnamudel ja selle kommunikatsioonivorm, mis rakendati Eestis pärast neljakümne aasta juunipööret ning vahepealne saksa okupatsiooni aegne kommunikatsioonimudel, kujutab kommunikatsiooniakti ilma potentsiaalse “teiseta” (ideaalkujul). Ühiskonnas, kus on tagatud sõna- ja mõttevabadus ning kus teate kodeerimismehhanismid ja -reeglid kujunevad (samuti ideaalkujul) vaba interaktsiooni käigus ühiskonnaliikmete vahel, moodustab ideoloogia ühe ühiskonna immanentselt tekkivatest struktuuridest (läbipaistev kommunikatsioon, vt. Habermas, Jürgen. *Avalikkuse struktuurimuutus*. 2001). Nõukogulik kommunikatsioonimudel monopoliseerib kommunistlik partei võimu (absurdsed valimised)

ja kontrolli massiteabevahendite üle täielikult. Viimase eesmärgiks on masside n-ö positiivne alistuvus ja “üksmeel”, viimaks ellu ideoloogia totaalset ja utoopilist “projekti”. Sellest tulenevalt on kontrolli eesmärgiks konkreetse ideoloogia ja poliitikaga vastuolus oleva teabe kõrvaldamine massimeediast ja režiimi poolt soovitud hoiakute ja ideede kinnistamine (Hagopian 1993: 168).

1.2.1. Ajakirjanduslik tsensuur Eestis 1940.–1941. a.

Nõukogude Liidus koondusid kõik “tsensuuriga tegelevad asutused” 1922. aasta suvel Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse (Glavlit) nime alla, mille peamisteks ülesanneteks oli avaldamiseks ja levitamiseks mõeldud perioodiliste ja aperioidiliste trükiste eeltsensuur (Veskimägi 1996: 20–21).

Eestis, veel enne kui Toompeal toimus võimuvahetus, olid kommunistid 21. juunil üle võtnud Informatsiooni Keskuse (aprillini 1940 Riiklik Propaganda Talitus). 23. oktoobril 1940. aastal koondusid poliitilise kontrolli ja riigi- ning sõjasaladuste hoidmisega tegelenud asutused Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogude juures Kirjanduse ja Kirjastusasjade Peavalitsuseks, mis lõpuks kujunes tegelikult Kommunistliku Partei Keskkomitee dubleerivaks asutuseks, alludes viimase diktaadile (Veskimägi 1996: 65).

Samasugused muutused viidi läbi ühiskondlikes struktuurides. Endisaegsete seltside ja mitmesuguste ühingute roll inimeste avaliku elu kujundamisel ja selles kaasaraäkimisel lakkas praktiliselt olemast esimese võimuvahetusejärgse kuu jooksul ning varasemaid seltsielu vorme asendasid uuele võimule lojaalsed parteirakukesed.

1.2.2. Tsensuuri eripärad Saksa okupatsiooni ajal 1941.–1944.a.

Uus võim jätkas endise võimu vahenditega. Tsensuur muutus üksnes oma sisus, mitte meetodis. Uuesti ilmuma hakkavaid ajalehti hakkas tsenseerima kohalik Saksa komandatuur. Nii hakkas "Päevalehe" asemel, mis ei saanud komandatuuri luba, 1941. aasta detsembris ilmuma ajaleht "Eesti Sõna". Samal ajal astub ametisse tsiviilvalitsus kindralkomissar Litzmani ja Eesti Omavalitsuse juhtimisel. Sestpeale pidid ajakirjanduslevis ilmuvad trükised läbima esmalt Haridusdirektooriumi kirjastusameti, misjärel (kui sealt õnnestus läbi pääseda) suunati need Litzmani juurde samanimelisse osakonda tsenseerimisele. Juhul kui eeltsensuuri töös esines puudujääke, tegeles järeltsensuuriga Saksa Julgolekupolitsei B IV osakond (Veskimägi 1996: 135)

Sisulises mõttes oli keelatud kõik, millest võis välja lugeda kommunistlikku või vasakpoolset maailmavaadet, samuti olid keelatud viited juudisoost autorite teostele ning saksavaenulik propaganda. Kuna "saksavaenulikkus" oli laia tähendusväljaga mõiste, siis tähendas see ennekõike seda, et tuli olla saksasõbralik.

Raamatukogude tasandil tegi sakslaste keelamismehhanism vahet rahva(üldhariduslike) ja teadusraamatukogudel. Keelamine käis vaid esimeste kohta. Nii näiteks taotles riigiraamatukogu endale tollal suures koguses (100 eksemplari igat nimetust) nõukogudeaegset teaduskirjandust (Veskimägi 1996:137).

1.2.3. Sõjajärgne periood tsensuuris

1940. aastatel toimunud muutused ühiskonna kommunikatsioonistruktuuris tähendasid üleminekut totalitaarse ühiskonna kommunikatsioonimudelile (valimiste fiktiivsus, uus ideoloogiline tsensuur, seltsielu lakkamine, raamatute keelamine¹). See, mis II maailmasõja tõttu jäi enamlastel pooleli, viidi lõpuni sõjajärgsetel aastatel ja vormistati lõplikult EK(b)P KK 8. pleenumil 1950. aastal, mil läks ägedaks arveteõiendamiseks eesti kultuuri ja nn "kodanlike natsionalistidega" (Veskimägi 1996: 39).

Kokkuvõttes monopoliseerib kommunistlik partei nõukogulikus kommunikatsioonimudelil informatsiooni kodeerimise täielikult. Ideoloogia asetatakse justkui ühiskonnale "ülevalt", võimude poolt, mitte ei teki "all", rahva seas. Kuna totalitaarse riigikorra kommunikatsioonis puudub aktiivne adressaat, siis tuleb eri indiviidide reaktsioonide asemele üks ning võimude poolt ja ideoloogia vahendusel "mehhaaniliselt" ette määratud massi kui terviku reaktsioon. Ideaalis kujutas nõukogude ideoloogia sotsiaalset ruumi täielikult determineerituna. Sootsiumi liikmete (adressaadi) vaatepunktist pole totalitaarses ühiskonnas seega vastassuunaline kommunikatsioon adressandiga (valitsev eliit — partei) võimalik (Kaginski 2001: 161–162).

¹ ÜK(b)P KK saatis 28. juulil 1947. aastal kinnise kirja intelligentsile, milles nõudis välismaise raamatu muretsemise ja kasutamise jälgimist. Viitamine pidi otseselt sõltuma parteilisest maailmavaatest. "Kui väga vaja, siis võib viidata ka välismaalastele, kuid igal juhul tuleb kindlaks teha autori poliitiline nägu. Kuid igati mõttekam on viidata vene teadusele" (Veskimägi 1996: 150). Olgu siinkohal veel märgitud, et ajakirjanduses hakati teadusavastuste ajalugu ümber kirjutama vene teadlaste saavutusi esile tõstes.

1.3. Poliitikute kõned poliitilist diskursust moodustava elemendina

Rääkides poliitilistest kõnedest tuleb esmalt küsida: mis eristab poliitikute avalikku verbaalset tegevust teistest kommunikatsiooniviisidest poliitilises diskursuses? Kui poliitika all mõelda võimumehhanismide kasutamist konkreetsete eesmärkide saavutamiseks, siis on selge, et selline tegevus eeldab poliitilisse diskursusse kaasatud subjektidelt teatud konsensust seal ringlevate mõistete sisu ja nende omavahelistest suhete asjus, mille alusel saaks poliitiline diskursus üldse eksisteerida kui kommunikatsiooni väli. Mobiliseerimaks masse “võitlusele kodanlike natsionalistidega” või “wallstreeti sõjaõhutajatega” on ennekõike vajalik, et massid suudaksid tähenduslikena tajuda diskursuses kasutatavaid termineid ja mõisteid.

Poliitikute kõned eristuvad teistest diskursiivsetest praktikatest seeläbi, et siin fikseeritakse ametlik poliitiline seisukoht ja intellektuaalsed raamid, millest lähtuvalt mitte ainult ei kirjeldata ja ei tunnetata, vaid ka muudetakse ümbritsevat maailma². Ameerika teadlase John Herizleri järgi on:

Suur osa sellest, mis sünnib sotsiaalses sfääris on vahendatud keele kaudu [...] ajendatakse ja stimuleeritakse, tõstetakse esile ja programmeeritakse keele läbi [...]. Vajalikud sõnad, sobilikud fraasid ja keerulisemad kõne vormid – tõeline rituaalne verbalism – on ühiskondlikus läbimises võimsad muutuste esilekutsumise faktorid (Herizler 1965: 3–4).

Lenin tähtsustas retoorika rolli poliitika elluviimisel järgnevalt:

Iga propagandisti ja agitaatori kunst seisnebki selles, et parimal viisil mõjutada auditooriumi [...] tehes talle tuntud tõe võimalikult veenvaks, võimalikult kergelt mõistetavaks, võimalikult selgepiiriliseks ja mõjuvaks (1950: 21).

Kuid milline on siis poliitilise retoorika spetsiifika? Austria uurija Rostislav Vodaki arvates asub poliitiline keel justkui kahe pooluse pingeväljas. Ühelt poolt on see funktsionaalselt tingitud, ning on teiselt poolt samaaegselt allutatud kindla grupi žargoonile koos sinna kuuluva ideoloogilise maailmavaatega. Ning “Seetõttu peab poliitiline retoorika täitma vastukäivaid eesmärgi: peab olema arusaadav ja mõistetav (kooskõlas propagandistlike ülesannetega) ja samaaegselt orienteeruma kindlale grupile (ajaloolistel ja sotsiaalpsühholoogilistel põhjustel)” (Vodak 1998: 24). Ühtlasi peavad need poolused olema harmooniliselt seotud, et tagada kõnede pragmaatiline efektiivsus.

² Loomulikult on ka nt kunst üks maailmatunnetuse viisidest, kuid antud töö raames ei tegeleta otseselt kunstiga, vaid poliitilises diskursuses ringlevate tekstide analüüsiga. – A.V.

1.3.1. Kõne “maailm”

Poliitikute verbaalse tegevuse kaudu luuakse “tunnetuslik ja kontseptuaalne maailm” – tegelikkuse hüpoteetiline kujutis –, mis piiritleb auditooriumi teadvustatud horisonti maailmast tervikuna. Maailm kui selline (*Ding an sich* kantiaanlikus mõttes) ei kõnele. Kõneleme ainult meie – keele kasutajad. Maailm võib olla küll meie uskumuste põhjuseks, “...kuid ta ei saa meile kõnelemiseks keelt ette panna. Ainult teised inimesed saavad seda teha” (Rorty 1999: 27). Mõjutades ja muutes inimese keelemaailma³, saab mõjutada tema tegevust, s.o teadvustatud või teadvustamata orienteerumist maailmas (Ušakin 1995: 144).

Inimese tegevus on paljuski üles ehitatud automatistlikele, praktika käigus omandatud reaktsioonidele tuntud ja püsivatele ärritajatele. Teades saadud teate-ärritaja üldist koordinaadistikku ja asendit inimese mentaalses maailmas, ei pea teate vastuvõtja üha uuesti mõtlema saadud informatsiooni mõtte üle, selgitama endale iga kord selle üldist tähendust, eesmärke, võimalikkust ja võimatust. Orientiiride püsivus sünnitab efekti, mida võib nimetada ”kognitiivsete jõudude ökonoomiaks” (Pfeffer 1995: 192). Ükskord omandatud käitumist juhtiv skeem võimaldab sarnastes olukordades tegutseda efektiivsemalt, tõsi, mitte alati küll paindlikult. Pidev tüpiseerivate käitumismallide tootmine ja kinnitamine praktika käigus loob püsivad mentaalsed mudelid (kontseptuaalsed struktuurid), mis minimeerivad subjektide reaktsioonide kõrvalekaldumist suhtlussituatsioonides. Sootsiumi liikmete mentaalsed mudelid ei ole identsed – igas sellises mudelis sisaldub ka isiklik ettekujutus ja arvamus –, kuid just asjaolu, et mudelid tekivad kommunikatsiooni käigus, annab neile intersubjektiivse mõõtme – nad on kujunenud sotsiaalse interaktsiooni käigus. Mentaalsete mudelite peamiseks konstitueerivateks struktuurielementideks on Asjaolude (settings) – aeg/ruum, Osaliste – objektid ja tegelased ja Sündmuse kategooriad (Dijk 1989b).

Poliitikute kõnedes konstrueeritav maailmapilt toetub sarnastele kontseptuaalsetele struktuuridele, mis redutseerib mõtteid ja lubab domineerival diskursusel⁴ eristada ajalooliselt oluline ajalooliselt ebaolulisest ning ühtlasi seeläbi kontrollida interpretatsioonivälja. Poliitilise retoorika eesmärgiks on niisiis luua ja taastoota diskursusi, mille kaudu kuulaja suhtes kehtestatakse varjatult võimusuhe.

³ Siin kontekstis on eelkõige mõeldud poliitilist keelemaailma ja selles orienteerumist.

⁴ Poliitilise diskursuses on domineeriv diskursus ühtlasi võimudiskursus. Poliitilise diskursuse suhted teiste diskursustega olenevad ühiskondlike suhete laadist. Poliitiline diskursus võib otseselt allutada teised diskursused – nagu totalitaarsetes ühiskondades. Kuid ei pruugi.

Van Dijk taandab kogu poliitilis-ideoloogilise diskursuse strateegia (siia kuuluvad ka poliitikute kõned) kahele aluslausele (Dijk :17)

- Esitle MEID positiivses valguses.
- Esitle NEID negatiivses valguses.

Nendest kahest lausest tuletatakse pöördtehte abil:

- Ärge rääkige MEIST kunagi negatiivset.
- Ärge rääkige NEIST mitte midagi positiivset

Ideoloogiat n-õ tootva huvigrupi iseloomust ja eesmärkidest sõltub, kuidas need opositsioonipaarid tekstides kajastuvad – kas implitsiitselt või eksplitsiitselt. Totalitaarsel ideoloogial on “oma” – “võõra” kujutamine avalikult välja toodud. Implitsiitsusest-eksplitsiitsusest olulisemaks saab küsimus: kas totalitarismis modelleeritakse “meie” – “nemad” struktuuriliselt teisiti kui demokraatias.

Käesolevas töös ei küsita seega mitte seda, milline oli poliitilise retoorika efektiivsus masside mobiliseerimisel, samuti mitte seda, kas ajakirjanduse vahendusel loodud pilt vastas tegelikkusele või oli see ideoloogiline moonutus⁵, vaid milline oli võimu eneseesitus tekstide tasemel. Huvikeskmes on hoopis poliitilises diskursuses (poliitikute kõnedes) kujutatud “meie” konstrueerimine ja need “ajaloolised” narratiivid, mis löid meie-kategooria identiteedi ning mille taastootmine pidi viima ühiskonna mõttepluralismi miinimumini ja käitumise suunamise ning etteennustamise maksimumini.

⁵ Ükski ideoloogia “ei tunnista end kultuuri produktina, ühiskonnast ja selle ajaloost tingituna; vastupidi, ideoloogia võtab *ennast* kui looduse produkti, justkui midagi iseenesest mõistetavat” (Barthes 2001: 11).

2. DEIKSIS

Kuivõrd magistritöö keskendub poliitilises diskursuses esineva “meie” analüüsile poliitikute kõnedes ajavahemikul 1940.–1953.a. (ptk. 3), osutub vajalikuks “meie” deiktiku teoreetiline seletamine. Poliitilises retoorikas tarvitatava “meie” kategooria asesõnalise aspekti analüüs aitab näha nihkeid muutuval poliitilisel maastikul tervikuna. Ideoloogia eneseesituse seisukohast positsioneerivad asesõnad kõneleja enese suhestumise “meie”-na, aga samuti teiste poliitilise diskursuse mõistetega nagu Juht, Partei jne.

Esmalt kirjeldan siinses peatükis asesõnalist keelekasutust üldisemalt, et hilisemates alapeatükkides seletada “mina” – “meie” moodustamise dialektikat. Peatüki viimases osas lisan “meie” asesõnalisele tähendusele poliitilises retoorikas kasutatava “rahva” mõiste tähenduse, mille nimel ja volitusel poliitikud oma kõnedes asesõna “meie” kasutavad.

2.1. Deiksis keele viiteväljal

Kreeka keeles tähendab deiksis (deiktikos) ‘osutamist’. Deiktikud on niisiis mittenimetavad osutussõnad. Deiksis kodeerib lausungeis kõneleja isiku, tema subjektiivsuse ja aeg-ruumilise konteksti ning see moodustub vastavast orientatsioonialasest sõnavarast ja grammatilistest vahenditest nagu isikulised, osutavad jm asesõnad (mina, sina, meie, nemad, see, need, keegi), koha- ja ajamäärsõnadest (siin, seal, ülal, all, ees, taga, eile, täna, enne, nüüd), vokatiivsetest väljenditest (kuule, vaata, näe), käänete koha- ja ajamääruslikest aspektidest, modaalsustest jne.

Algselt arvati, et ajalooliselt järgnes esmalt osutusfunktsioonis eksisteerinud žestile (osutus mingile esemele) selle žesti nimetamine deiktiliselt. Ehk skemaatiliselt: žest → heliline ”see” (to-deixis) → inimene. Kuivõrd selline keeleline muutus nõuab põhjendamist uute väljenduslike võimalustega, tuleks saksa keeleteadlase Karl Bühleri arvates näidata, miks hakkas žesti asendama asesõnaline “see”. Žest on lihtsalt osutus vahetus ümbruses olevale

objektile, sellal kui heliline “see” on sümbol, mis, olles subjekt, nõuab predikaattunnuseid⁶. Bühleri järgi pole siin tegemist mitte kronoloogilise väljakasvamisega ühest kommunikatsiooni klassist teise – kõrgemasse, vaid need täiendavad teineteist (Bühler 2001: 81). Tegelikult on asi keerulisem, sest ‘see’ (*to-deixis*) määrab paljudes indoeuroopa keeltes grammatiliselt ära soo, mitmuse, jne. Seega pole tegemist üksnes osutusfunktsiooniga, vaid ka grammatilise funktsiooniga. Kuid siia tuleb lisada ka keele loogiline funktsioon, kus *to-deixis* määrab ära, kas räägitakse klassist üldiselt või konkreetsest üksikjuhust (vrd. laud või see laud (siin)).

Oma teoses “Keele teooria” (1934) paneb Karl Bühler aluse keele kahe välja süsteemile. Ta eristab keeles kahte välja: deiktilised osutussõnad asetuvad keele viiteväljale, kus deiktikud saavad oma tähenduse konkreetse viitamissituatsioonis. Funktsionaalselt vastandub viiteväljale keele sümbolväli, kus ideaaljuhul sõnade semantiline tähendus on sõltumatu mistahes konkreetsest kõneaktist. Kuid nagu ta ise ütleb:

osutussõnad ei saaks täita neile asetatud loogilist funktsiooni, kui neis endis ei oleks juba neid eeldusi ja seega kuuluvad nad samaaegselt ka sümbolite hulka. Näiteks “see” viitab ruumigeomeetrialet, milles asub osutatav objekt. Vahe puhta sümboliga on selles, et siin tuleb osutussõna täpne tähendus igal konkreetset juhul konkretiseerida viiteväljal (Bühler 2001: 83).

Tegelikult kehtib sama ka sümbolsõnade puhul. Nende tähendused ei asu mingis platonlikus ideede universumis, vaid saavad oma tähenduse kõneaktis.

2.1.1. Orgio ehk orientatsioonisüsteem

Nagu öeldud, grammatiseerib ja leksikaliseerib deiksis keelelise kompetentsuse, kõneleja egotsentrilisuse ja aegruumilise konteksti kolmiksuhte. Lausumise subjekt seob oma orientatsioonikeskme ehk orgio aegruumilise sisuga, lausung suhestab orientatsioonikeskme-lausuja tunnetusliku ümbrusega. Deiktilised sõnad saavad oma semantilise tähenduse konkreetse viitamissituatsioonis. Täpsustuse mõttes tuleb eristada lausumise aega ja lausungi aega. Lausuja võib olla tekstis eksplitsiitselt esindatud, kuid võib samas jääda ka varjule. Viimasel juhul räägiks justkui tekst ise, mis (olenevalt žanrist) loob saajas objektiivsuse illusiooni. Kõne tasandil ilmneb objektiivsus – lausuja varjumine tekstis – niisiis imaginaarsuse ühe erivormina, mida võib pidada referentsiaalsuse illusiooniks, kuna lausuja laseb siin kõneleda üksnes referendil – “tegelikkusel” endal (Barthes 2002: 91).

⁶ Ilma predikaadita ei moodusta “see” iseseisvat tähendust, nii nagu predikaat ilma subjektitagi.

Deiksise kasutusreeglid võimaldavad vastuvõtjal lausungi selle kontekstis omakorda dekodeerida, määrata sisu tingivad keelevälised tegurid. Kontekst on võimaluste hulk lausungi universumis, mis aitavad tähenduse avamisel (Merilai 2003:20). Seega seisneb osutussõnade funktsioon põhiliselt selles, et läbi keelelise maailmamõistmise ja representatsiooni näitab viiteväli inimese (rääkija või kuulaja) asendit maailmas. Rääkijana ma suhestun lausungi sisuga, määrates oma seisukoha lausungi sees. Siia kuulub nii ajalisruumiline kui ka väärtushinnanguline suhestumine, mida on samuti võimalik deiktiliselt edastada. Ning positioneerimisega asetan ühtlasi enda suhtes ka teised subjektid kõnes.

Millisel viisil moodustub siinse töö raames huvipakkuv asesõna “meie”? Kas opositsioon “mina” / “sina” moodustab “meie”, või moodustab „sina” hoopis “nemad” kategooria, peab ilmnema kõneakti enda loogikast. Juhul kui “meie” moodustub “mina”-dest, siis peab “mina” sisaldama midagi üldmõistele omast (nt. inimsust), kuid siis ta poleks enam deiktiline asesõna ilma tähenduseta. Kui toome analoogi poliitilisest diskursusest, siis kas “meie” / “rahva” moodustab mingi ühtne tervik subjekte (proletariaat, aarialased) ja see, kes “rahva” nimel räägib, on üksnes sattumuslik meedium, niiöelda “lihtne mees rahva hulgast nagu igaüks meist”. Prantsuse lingvisti Émile Benveniste'i järgi ei saa rääkida “mina” – “meie” (x hulk “mina”-sid) identsusest, sest suhe nende opositsiooni liikmete vahel on ebasümmeetriline. Sellest aga järgnevates alapeatükkides.

2.2. “Mina” / “sina” / “tema” (“nemad”)

Deiktikud ‘mina’ ja ‘sina’ (1. ja 2. pööre) asendavad tavakasutuses sõna “persoon”, mis kreeka keelde (kreeka k. `prosopon`) tagasiviivalt tähendas algselt maski, rolli, mis iseloomustab lausujat ja seda, kellele lausutakse. Mina ja Sina (personalia – isikulised asesõnad) olid algselt üksnes formaalsed tähistajad kõnesituatsioonis, mis määrasid kõneleja asendi suhtlussituatsioonis. Tänapäeval mõistetakse filosoofilises, psühholoogilises jt diskursustes nende all ka semantilist tähendust (nt. Freudi psühhoanalüütiline ego).

Erinevalt “mina”-st ja “sina”-st on 3. pööre enamikus keeltes markeerimata lõpuga verb. Pigem protsess ise kui subjekt, kes seda sooritab. Seega saab “nägu-maski” omistada üksnes 1. ja 2. pöördele. Benveniste teeb siit mõned olulised järeldused (Benveniste 2002: 264-265):

1. “Mina” / “sina” on alati unikaalsed, kuna osutavad alati kõneaktis osalejatele-lausujatele ja sellele, kellele lausung on suunatud. Samal ajal kui “tema” (“nemad”) võib osutada mitmele subjektile või tegelikult *konkreetselt mitte*

ühelegi. Konkreetse kõneaktis on võimalik sõnu “tema” / “nemad” kasutades tõmmata piir “sina” ja “meie” vahele. Tänu oma “näotusele” kasutatakse seda nii austusavalduseks (pöördumises kõrgema seisuse isiku poole: Tema Kõrgeausus) kui ka solvamiseks, kuid mõlemal juhul on oluline “tema” eristamine ja piiritlemine “mina” / “sina” binaarsusega.

2. “Mina” / “sina” sümmeetria väljendub kommunikatsiooni osapoolte vahetatavuses. “Tema” ei saa aga “mina” / “sina” opositsiooniliikmeid võrdväärselt vahetada, kuna tal puudub konkreetsus. Olles ilma jäetud subjekti rollist, on ta määratletav üksnes kommunikatsiooniaktis osalejate poolt.
3. Kuivõrd 1. ja 2. pöördel puudub jäik materiaalne referent, ei saa nende kohta kõneaktides teha järeldusi nende tõeväärtuse kohta. 3. pööre on asesõnade “mina” / “sina” / “tema” trihhotoomias ainus pööre, mida saab aga kasutada nimelt selliste suhete markeerimiseks, mis ei nõua kõneaktis enesele osutust. Erinevalt 1. ja 2. pöördest, on siin kinnitumine tähistaja ja tähistatava vahel, kui ta on juba mingil hetkel toimunud, kõneaktist endast sõltumatu. Rõhuasetus on suunatud lausungile, mitte aga lausumise aktile ja seetõttu saab siin rääkida objektiivsest referentsist ja tõeväärtusest.

Näiteks kui oldi kokku leppinud, et Leninil on alati õigus, siis nii oli see igas suhtlussituatsioonis ehk võimalikus maailmas. See, kas mõni seltsimeestest eksis selle tõe vastu või mitte – s.t kas ta liigendati “meie”-na Lenini õpilaste hulka või mitte, sõltus aga konkreetsest kõneaktist koos sellega kaasnevate tagajärgedega.

Kolmanda pöördega tähistatu ei kuulu reaalsesse dialoogi võrdväarse partnerina ning osutub dialoogipartnerite suhtes väliseks ja esimeste poolt konstrueeritavaks. Kuna ta on määratletud n-ö “näo” puudumise läbi, siis võib ta samal ajal mahutada erinevaid sisusid. Kuid need funktsioneerivad lausungis üksnes lausungi täpsemal semantilisel, mitte aga formaalsel määratlemisel.

Vastandpaari “mina” / “sina” iseloom aitas meil mõista “nende” moodustumise eripära. Kuid välise ja sisemise vastandus konstitueerib ka „mina” / „sina” suhte ning viib lähemale „meie“ moodustamisele. Benveniste räägib „mina“ / “sina“ dialoogis subjektiivsuse korrelatsioonist – kus “mina” on lausungi suhtes sisemine ja “sina” suhtes välimine. Kuid väline selles mõttes, mis ei välista dialoogipartnerite reaalsust, vaid eeldab fiktiivse näo olemasolu, mis seeläbi loob toimiva sideme nende vahel. Lahtiseletatult tähendab see, et “mina” on aktiivne ja loob lausungis “enda”, kuna lausumise subjektina on just nimelt tema (ehk “mina”) „reaalsuse” looja. Seetõttu on “mina” alati “sina” suhtes transtsendentne, sest “mina” “sina”-ga kontakti

luues peab end endast väljapoole asetama. Seega on “mina” subjektiivne „nägu”, sellal kui “sina” on mitte-subjektiivne ja nad ühtsena vastanduvad “tema”-le, kes on üldse „näotu” (Benveniste 2002: 266).

2.2.1. “Meie”

Kuidas siis moodustub “meie”? Ülal “mina”-le omistatud unikaalsus ja subjektiivsus räägivad vastu pluralistlikule asesõnale “meie”. Rääkivat mina-subjekti ei saa käsitleda mehhaanilise summana mitmest erinevast “minast”; samamoodi on “meie” mitteidentsete minade tervik. “Meie”-tervik ei moodustu identsete osade summast, mis võimaldaks tegelikult asendada osade paljususe ühe – metafüüsilise minaga. “Meie” on teatav ühendus, mis koosneb “minast” ja “mitteminast” (mis selle mittemina koostis ka poleks). See on hoopis erilist laadi ühisus, mis tugineb liikmete mitteekvivalentsusel: asesõnas “meie” on alati domineeriv “mina” (lausumise subjekti tõttu) ja see “mina” allutab endale “mittemina” oma transtsendentsusest lähtuvalt (enesest välja astudes ta alles loob konkreetse “meie” ja määratleb ühtlasi ka “mittemina”). “Mina” kaotab oma piiritletuse ja muutub laiemaks mõisteks (Benveniste 2002: 268–269).

2.3. “Meie” kui “rahvas”

Poliitilises diskursuses konstrueerib lausuja lausungis esineva *subjekti*, loob meie-kategooria, määratleb kuuluvuse ja mittekuuluvuse sellesse kategooriasse. Käesoleva töö raames mõistetakse subjekti uusaegsest traditsioonist lähtuvalt korrelatsioonis objekti mõistega. Kartesiaanlik pööre filosoofias aetas subjekti rolli inimese, ning kõik see, mida ta kohtab, määratletakse teataval viisil objektina. Siit lähtuvalt määratleb subjekt oma olemuse ja vabaduse piirid ning eeskohatav ei tee ennast objektideks iseseisvalt, vaid see tuleneb subjekti objektiveerivast tegevusest, s.t esemestamisest. Subjekt on seega mõistetud kahe olulise karakteristika kaudu: subjekt on midagi aluseks olevat ja teiseks, subjekt on see, kes tegutseb, objektiveerib (Luik 2002: 40–41).

Sel viisil mõistetud subjekti karakteristikuid saab laiendada ka suurematele imaginaarsetele kogukondlikele tervikutele, näiteks rahvusele, klassile. Klass või rahvus, vastandades end *teisele* – *mittemeiele* (kapitalistidele või teistele rahvustele), identifitseerib end ühtlasi negatiivselt: me ei ole need, kes on teised. Lotmani järgi ilmneb rahvuslik-kultuuriline eripära eelkõige võõramaalase silmis (Lotman 1999: 45). Seetõttu on mõistetav, et rahvusliku

ärkamisaja esimese faasi ideelisteks kandjateks osutusid ennekõike saksa soost intelligendid. Pigem on siin tegemist küsimusega: kes on need (eestlased), kes ei ole meie (sakslased).

Järgmises faasis, kui kultuur, mis seni oli olnud üksnes kirjelduse objektiks, jõuab välja enesekirjelduse tasandile, võtab ta “enese suhtes välise vaatepunkti ning kirjeldab end kui ainulaadset” (Lotman 1999: 46). Positiivne terviklik enesemääratlemine vastab niisiis küsimusele: kes me oleme. Selles faasis kujundatakse ideoloogia, milles mõistetakse end erilisena ja ainukordsena. Nii, näiteks, põhjusel, et eestlased kuuluvad “ajaloota rahvuste” hulka, tuginesid eestluse esimesed ideoloogid etnilistele traditsioonidele ja folkloorsetele müütidele. Rahvusliku narratiivi ja ajaloo loomisel lähtuti suures osas teiste rahvaste kogemusest, sidudes seda tollal levinud ideestike järgi (Annus 2000: 89). Eriline koht siinse — tegelikult kõigi Ida-Euroopa väikerahvaste — vaimuelu kujundamisel ja tärkava eestluse eneseteadvustamisel oli Johann Gottfried Herderi ideedel (Undusk 1995: 581)⁷. Alljärgneva töö raames osutab sõna *meie* peale deiktilise asesõnalise tähenduse just niisugusele ühtse tervikuna määratletud meie-kategoriale.

2.4. „Rahvas” tühja tähistajana

Loomaks oma tööle selgemaid kontseptuaalseid raame, otsustasin rakendada ka Ernesto Laclau tühja tähistaja teooriat. Tühi tähistaja kui ideoloogiline moonutus laseb mõista „rahva” konstrueerimise mehhanisme diskursiivsel tasandil⁸. Esmalt määratlen Laclau enda asendi ideoloogiateooriate diskursuses.

Oma ülevaate teoses “The Concept of Ideology” esitab Larrain neli põhilist probleemipüstitust (mis kõik eeldavad teatud ideoloogiamääratlust), millega ideoloogia uurimine on ajalooliselt silmitsi olnud: 1) kas ideoloogia annab väära pildi ühiskondlikust “reaalsusest” ning sestap tuleks tema esitatud pilt seada kahtluse alla; või vastupidi: on vältimatu – olgu see eksitav või mitte – igasuguse kogemuse liigendamisel; 2) kas ideoloogia on psüühilist (subjektiivset) päritolu või “petab” subjekti reaalsus ise, mitte subjekt; 3) kas ideoloogial on mingi spetsiifiline karakteristik teiste kultuurifenomenide seas või on alust viimaste tervikut

⁷ Herderlik arusaam keele “substantsiaalsest” tajust, keelest kui rahvuskeha kandjast, mis elavale rahvale omane, mõjutas suuresti eesti rahvuskeele ideoloogiat, millega 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi algul vastandati end esmalt saksa ja hiljem vene keele ülemvõimule (Undusk 1995: 582).

⁸ Mida täpselt on selles kontekstis mõeldud diskursuse all vt lk 8–9

tähistada mõistega “ideoloogia”; 4) kas teadus on ideoloogia või hoopis on ideoloogia “väärteadvuse” ületamise vahend (Larrain 1979: 13–14).

Võib öelda, et Laclau jaoks on ideoloogia väärtuse küsimus osa probleemist. Ta ei ole nõus essentsialistlike käsitlustega ideoloogiast, mis redutseerivad kogu ühiskondliku struktuuri ja selle arengu mingile ühele printsiibile. Ortodoksses marksismis determineeris ühiskonna pealisehituse valitsev majanduslik tootmisviis. Kõik muu – n-ö kultuuriline pealisehitus – tuletati sellest ainuprintsiibist. Seega oli majanduslik baas süsteemi tingimuseks, fikseerides selle süsteemi tähendused. Kuid Laclau arvates on kõik essentsialistlikud teooriad jooksnud ummikusse. Ühtlasi tähendab see, et kogu ühiskondlik reaalsus on viidud samale diskursiivsele tasandile. Pole võimalik pääseda ligi punktile, millelt reaalsus n-ö kõneleks vahetult, ilma diskursiivse vahendusega. “See ei tähenda sugugi, et objektidel jne puuduks “tegelik olemasolu” väljaspool diskursust; küll aga ei ole objektidel “diskursusevälist” tähendust ning just see on oluline” (Lipping 2002: 1194). Laclau tegelebki võimalusega, kuidas niisuguses olukorras, kus konstitueeriv sulg puudub, saaks kõnelda veel ideoloogiast kui ühiskondlikku tervikkust koondavast süsteemist (Laclau 2003: 388; vt. ka Lipping 2002: 1194). Selleks ei tule aga lahti öelda mitte “moonutuse” või “illusiooni” mõistest, vaid tuleb lähtuda eeldusest, et “ideoloogiavälise vaatepunkti mõiste – „sulg” – ongi ideoloogiline illusioon *par excellence*” (Laclau 2003: 388). Järgnevalt püüan seletada, kuidas ideoloogilise süsteemi süsteemsus ilmneb.

2.4.1. Tähistamisprotsess kui erinevuste süsteem

Edasise arutelu tarvis on kõigepealt vaja ära tuua käsitlus tähistamisprotsessist, millest Laclau lähtub. Tähistamisprotsess on seotud tähenduse tekkimisega. Laclau lähtub siin kontseptsioonist, mille juured viivad tagasi Saussure’ini: “keel (ja laiemalt kõik tähistamissüsteemid) on erinevuste süsteem”, see tähendab: “keelelised identsused – väärtused – on puhtalt suhtel põhinevad ning et kõige selle tagajärjel on keeletervik haaratud igasse üksikusse tähistamisakti.” (Laclau 2002: 1181). Seega on süsteemsus igasuguse tähistamise eelduseks, sest kui need erinevused oleksid ainult erinevused ega moodustaks süsteemi, “poleks mingi tähistamine üldse võimalik.” (samas). See määratlus vastab ka Laclau määratlusele, et “Sulg on tähenduse tingimus, sest kui kõik identsused on pelgalt diferentsiaalsed, vajavad nad süsteemi, mis moodustaks nad kui identsused” (2003: 392).

Tähenduse tingimus – süsteem – saab süsteemina ilmnedagi üksnes läbi ennast välistava piiri olemasolu. Välistav piir piiritleb süsteemi, kuna selle aktualiseerimine, sealpool välistuse piire, sisaldab siinpool piiri oleva võimatust. Välistavate piiride olemasolu toob aga nende

piiridega moodustunud erinevuste süsteemi sisse olemusliku ambivalentsi (Laclau 2002: 1182). Süsteemi iga elemendi identsus ilmneb erinevuse kaudu teise sama süsteemi elemendiga: erinevus=identsus. Samas on nad aga üksteisega samaväärsed, kuna mõlemad kuuluvad ühte süsteemi. Seega on iga süsteemi elemendi identsus samaaegselt lõhestunud: ühelt poolt avaldab iga erinevus ennast *kui* erinevus, teiselt poolt *tühistab* iga erinevus ennast sellisena, astudes samaväärsussuhetesse kõigi teiste erinevustega (samas). See aga viib meid lähemale tühja tähistaja paratamatule ilmnemisele.

2.4.2. Tühi tähistaja

Tühja tähistaja funktsioon on seotud positiivse identiteedi loomisega süsteemi enda sees. Tühi tähistaja tähistab süsteemi enda tähistamise piiride positiivset tähistamist. „Ning pole olemas otsest viisi selle tegemiseks, väljaarvatud tähistamisprotsessi enese õõnestamise kaudu” (Laclau 2002: 1183). Sest, kui tooksime süsteemi terviklikkuse positiivseks määratlemiseks sisse veel ühe erineva tunnuse, siis erineks see tunnus teistest sama süsteemi positiivsetest tunnustest, ning me ei jõuaks ikka süsteemi enda piiride koondava tähistamiseni.

Vaatame lähemalt, kuidas see protsess toimub. Tähistaja moodustab märgi seeläbi, et seob ennast konkreetse tähistatavaga, sisestades ennast tähistavasse protsessi kui erinevus. Tühja tähistaja tekkimisel õõnestatakse tähistaja erinevusel tuginev identsus süsteemi samaväärsusloogika alusel punktini, kus tähistaja on tühjenenud konkreetsest sisust ja võtab enesele süsteemi puhta olemise esindamise rolli (Laclau 2002: 1184). Võimalikuks saab see, nagu juba eelpool öeldud, „iga tähistamisühiku lõhestatuse tõttu, kus toimivad mõlemad, nii erinevus- kui samaväärsusloogika” (samas).

Kuna tühjal tähistajal, tollel “erineval” ei ole enam identiteeti, saab see moodustuda ainult oma (partikulaarsele) kehastajale kuuluvate sisude⁹ kaudu. Näiteks “rahva tahtel” endal pole identiteeti, ta on tühi tähistaja; ta saab olla kehastatud mingite partikulaaride kaudu (“erinevad soovid, mis esitatakse nt valimistel”). Kuid iga partikulaar „rahva tahte” kohta identifitseeritakse seeläbi, et ta kuulub samaväärsusahelasse, mille ekvivalentsuse

⁹ Mõistet “partikulaarne sisu” kasutab Laclau sünonüümina mõistele “konkreetne tähistaja”. Tegu on lihtsalt erinevaid teemasid käsitlevate artiklitega: “Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised” 2002, käsitleb tühjade tähistajate teemat, mistõttu “sisu” asemel on kasutusel “tähistaja”; “Ideoloogiateooria surm ja ülestõusmine” 2003, käsitleb ideoloogilist moonutust. Need teemad on omavahel seotud nii: 2002 uurib, kuidas ja kas “tühi tähistaja” on võimalik; 2003 uurib, kuidas neid tühje tähistajaid mingi partikulaarse sisuga (tähistatavaga) rikastatakse (ideoloogiline moonutus).

(süsteemsuse) loob positiivne “rahva tahte” mõiste. Sellesse ekvivalentsuse ahelasse ei saa paigutada puhast välistatust, mis „rahva tahte” kui süsteemi võimalikuks teeb.

Nüüd peaks saama ka selgeks Laclau järgnev sedastus, millele esitan kohe lahtiseletavaid täpsustusi:

Tühjad tähistajad saavad tähistamisväljas eksisteerida tänu sellele, et igasugune tähistamissüsteem liigendub tühja koha ümber, mis tuleneb võimatusest produtseerida objekti, mida süsteemi süstemaatilisus sellest hoolimata nõuab. Seega pole meil tegemist mitte võimatusega, millel puudub asukoht, nagu loogilise vasturääkivuse puhul, vaid *positiivse* võimatusega, *reaalse* võimatusega, millele tühja tähistaja x osutab. (Laclau 2002: 1184).

Vaatame punkthaaval, mida selles tsitaadis öeldakse:

- 1) Tühjad tähistajad saavad eksisteerida (ja peavad seda tegema) tänu tähistamissüsteemi süstemaatilisusele. See vastab ülalesitatud määratlusele tähistamissüsteemist kui “erinevuste süsteemist”. Tähistamissüsteemi elemendid (nt üksikud otsustused “rahva tahtega ” seoses) erinevad üksteisest, kuid selleks, et nad moodustaksid süsteemi, peavad nad astuma ka mingisugusesse samaväärsusahelasse, andmaks endale süsteemisisesest positiivse identiteedi. Vastasel korral tähendust ei tekiks.
- 2) Samaväärsusahela tekkimiseks on vaja tähistamissüsteemi produtseerida objekt, mis “sulgeks” elementide ahela, oleks n -ö süsteemi piiriks, mis on iga süsteemi võimalikkuse tingimuseks (Laclau 2002: 1181). “Sulg”, teise nimega “tühi tähistaja” ongi too objekt. Kui me seda ei teeks, lükkuks tähendus lõpmatult edasi tähistajatele viidatavuse mõttes. „Rahva tahe” on tühi tähistaja.
- 3) See produtseerimine on aga võimatu. Kuid see võimatus on tähistamisahelas kohal “tühja kohana”. Sestap on ta “positiivne” või “reaalne” võimatus. See tähendab, meil on tegu “puudumise kohaloluga” (Laclau 2003: 392). See ongi too objekt, millele tühja tähistaja x osutab. Ses mõttes ongi tühi tähistaja ikkagi tähistaja.

Tühi tähistaja pole mitte “anomaalia”, vaid too punkt, mille ümber tähistamissüsteem liigendub.

Nüüd võib ära tuua Laclau enese ideoloogiamääratluse:

Ideoloogia on kõikjal, kus üks partikulaarne sisu näitab end iseendast enamana. Ilma selle horisondidimensioonita võiksid meil küll olla ideed või ideede süsteemid, aga meil poleks ideoloogiaid. [...] ideoloogiline moonutus projitseerib partikulaarsele objektile ühiskonna võimatu täielikkuse (Laclau 2003: 393–394).

- 1) Ideoloogiaga on tegu siis, kui mingi üks partikulaarne sisu muudetakse ekvivalentseks terve rea erinevate partikulaarsete sisudega. Näiteks “rahva tahe” kehastab samaväärsusahelas ka nt “paremaid palku, kõrgeid pensione” jm.
- 2) See muutmine (moonutamine) on võimalik seeläbi, et partikulaarsete sisude ekvivalentsus eksisteerib tänu tühjale tähistajale, mille ümber liigendub tähistamissüsteem ning mida hakkab nüüd kehastama too konkreetne partikulaarne sisu. Näiteks “rahva tahe” mõiste ümber liigenduvad omavahel erinevad partikulaarsed sisud (“palgad”, “pensionid” jmt) – nende vahel tekib ekvivalentsus.
- 3) Et aga partikulaarne sisu saaks kehastada tühja tähistajat, peab tema partikulaarsusel (erinevusel, konkreetsusel) põhinev sisu ka ise ekvivalentsusahelas tühjenema läbi tähenduskülluse – too protsess on ekvivalentsusseosele omane. „Kõrged palgad” ei ammenda kogu „rahva tahet”.
- 4) Kokkuvõttes: ideoloogiline moonutus omistab ekvivalentsusahelas tühjenenud konkreetsele partikulaarsele sisule tühja tähistaja kehastamise rolli.

Lähemalt analüüsin ptk-s 3.4. Laclau tühja tähistaja kontseptsiooniga „Nõukogude rahva” mõistet. Kuid loomulikult kajab Laclau kaasa ka „meie” konstrueerimisel ptk. 3.

3. “MEIE” ANALÜÜS POLIITILISES DISKURSUSES

Käesolevas peatükis analüüsitakse poliitikute kõnede põhjal, missugusel viisil moodustati vaadeldava perioodi poliitilises diskursuses “meie” kategooria. Asesõna “meie” ja poliitilis-retoorilise kategooria ”rahvas” (meie-kategooria) vahele tõmmatakse siinses töös mõtteline võrdusmärk. Deiktiline analüüs võimaldab uurida, kuidas „meiet“ positsioneeriti poliitilisse diskursusesse kuuluvates tekstides ja milline oli “meie” ning nende vahekord, kes tema nimel rääkisid. Teises peatükis esitatud deiktiline trihhotoomia mina / sina / tema peaks osutama sobilikuks vahendiks uurimaks sisse – väljaarvamise koosmängu “meie” moodustamisel.

Meie (oma) mõistet, millega kaasneb opositsioonina *nemad (võõras)*, võib semiootilises mõttes pidada peamiseks kultuuri karakteristikuks. See opositsioon määrab ja piiritleb kultuuri enesekirjelduse (organiseeritud ruum) ja teise kultuuri (organiseerimata ruum) suhestumise tüübi. Siit lähtuvalt vastab igale kultuuritüübile tema “kaose” tüüp, mis ei ole sugugi ühetaoline ja alati iseendaga võrdne, vaid kujutab endast inimeste sama aktiivset loomingut, nagu kultuurilise organisatsiooni valdkond (Ivanov jt 1998: 62).

Käesolev analüüs koosneb kolmest kronoloogilisest alajaotusest, mis hõlmab ajavahemikke 1940.–1941.a. (esimene nõukogude okupatsiooni aasta), 1941.–1944. a., (saksa okupatsioon) ja sõjajärgne nõukogude okupatsioon alates 1944. a. kuni Stalini surmani 1953. aastal.

Analüüsi materjaliks on „Päevalehe” 1938, 1939. ja 1940. aastakäigu ning 1940.–1941. ja 1944.–1953. aastal ilmunud „Rahva Hääle” numbrid. Saksa okupatsiooni aegsetest ajalehtedest on kasutatud „Postimehe” 1941. aasta ja „Eesti Sõna” 1941.–1944. aasta numbreid. Põhilise osa allikmaterjalidest moodustavad ajakirjanduses ilmunud poliitikute sõnavõtted ja päevalehtede juhtkirjad.

3.1. Meie-kategooria konstrueerimine esimesel nõukogude okupatsiooniaastal Eestis

Esimest nõukogude aastat (1940–1941) võib pidada üheks murrangulisemaks Eesti lähiajaloos. Endise riigikorra asendumine nõukogude tegelikkusega mõjus inimestele šokina. Käesolev alapeatükk analüüsibki, kuidas 1940. aastal aset leidnud ideoloogilised muutused kajastusid uute võimumeeste kõnedes.

Uurimise objektiks on valitud meie-kategooria (semantiliselt on paralleelne *rahvas*, ehk see, kelle nimel poliitikud räägivad). Analüüsis keskendutakse meie-kategooria konstrueerimisele nõukogude propagandas subjekt-objekt suhtena.

3.1.1. ”Seltsimehed”, ühinege!

Lähtudes Roman Jakobsoni keelefunktsioonide liigendusest on kommunikatsioonis faatilise funktsiooni eesmärgiks suhtlusprotsessis osalejate vahel kontakti saavutamine ja selle alalhoidmine (Jakobson 1981: 18–51). Vaadeldavates riigimeeste kõnedes luuakse tähtsaim adressaadimääratlus kõne alguses, konstrueerides sel viisil kõnetatu identiteedi. Esimene uue valitsuse deklaratsioon 22. juunil 1940. aastal pöördub adressaadi poole sõnadega “Eesti Vabariigi kodanikud” (Rahva Hää: 22.06.1940). Kõnes on toimunud üks oluline nihe: pöördumisest on kadunud eelkõige eelmist ideoloogiat iseloomustanud pöördumisvormelid “eestlased” ja “rahvuskaaslased” (Uluots 1938; Uluots 1939; Päts 1939). Identifitseerimine rahvusena on identifitseerimine kultuurilisel alusel. Pöördumine rahva poole sõnaga “kodanik” aga on poliitilise identiteedi rõhutamine. Vahetegemine rahva ja rahvuse vahel ilmneb Vares-Barbaruse edasisest kõnest: “Rahvus on kaasasündinud. Riik aga koosneb rahvast.” (Vares-Barbarus 1940a). Riigi kodanikud olid Eesti Vabariigis peale eestlaste veel paljude teiste rahvuste esindajad: venelased, ukrainlased, juudid jne. Seega vastandatakse siin eelkõige endist poliitilist võimu ja riigi kodanikke. Uued võimumehed ei tule siin kultuurilist revolutsiooni tegema, vaid võimu vahetama (ja võim sellest ilmajaetute jaoks on alati ebapopulaarne). Kodanik omab veel üht olulist lisamõõdet: see unifitseerib kõnetatu. Ühtki gruppi rahva hulgast ei ole eriliselt esile tõstetud – vanad hierarhiad enam ei kehti ja kõik on võrdsed.

Uue peaministri Johannes Vares-Barbaruse esimene kõne 25. juuni Rahva Hääles algab järgmiselt: “Armsad Eesti Vabariigi kodanikud, kallid kaasvõitlejad ja seltsimehed!” (Vares-Barbarus 1940a). Selles Barbaruse pöördumises ilmneb terviklikult kogu hilisem “meie” konstrueerimine. Pöördumine on siin suunatud kolmele adressaadile. Kodanikele on

lisandunud “kaasvõitlejad” ja esimene nõukogude ideoloogiasse kuuluv adreassaadi nimetus “seltsimehed”. Kuigi pöördumine on suunatud kogu rahvale, on “kodanikud” tegelikult juba vastandatud “kaasvõitlejatele”. Tegemist pole enam ühtse kodanike massiga, vaid see on lõhenenud. Kandes sellele pöördumisele üle hegelliku loogika: tees – antitees – süntees, siis pöördumise kolmas liige “seltsimehed” oleks siin mõeldud tulevikku projitseeritud “meie” arenemise sünteesina, tulemusena, kus vastuolud saavad ületatud ja terviklikkus taastatud. Sõna “seltsimees” on pöördumises ilma jäetud ka omadussõnadest, mis teiste pöördumisvormelitega kaasneb: *armas* ja *kallis*. Predikaatideta ta esinebki siin veel kui tulevikus teostuv potentsiaalsus. Kuid potentsiaalsel on võime aktualiseeruda.

Alates Barbaruse kõnest jääb “seltsimees” ametlikku pöördumis- ja tervitusleksikasse püsima kogu järgneva võõrvõimu perioodiks ning saab avalikes kõnedes pöördumisena valdavaks alates 1940. aasta augustikuu sündmustest (Eesti “liitumisest” Nõukogude Liiduga)¹⁰. Selle ajani leidub sõnavõttudes veel märke eelneva poliitilise korra väljendusviisist, nt peaministri asetäitja Hans Kruus pöördub 2. juuli Rahva Hääles adreassaadi poole järgmiselt: “Armsad kaaskodanikud, kodumaa tütreid ja pojad!” (Kruus 1940a). Siiski erinevad ka selle perioodi kõned varasematest ühe olulise tunnuse poolest: kui vabariigi ajal pöördusid riigimehed oma kõnedes esmalt põlluharijate poole, siis nüüd nimetatakse esmajärjekorras alati töölisi ning proletaarlast ja alles siis töötavaid talupoegi või maal töötavaid kaasmaalasi. Ideoloogilises mõttes on ümbertähendustamine loogiline — marksism on ennekõike proletariaadi – seega linnarahva – õpetus. Ka ÜK(b)P Oktoobripühade 42 ametliku (st. lubatud ja kohustusliku) loosungi hulgas on ainult üks, mis viitab maaelule — kolhoosile (Rahva Hääle: 04.11.1940).

Seega võib keele faatilises funktsioonis meie-kategooria kujutamise kohta nentida, et traditsioonilised pöördumisvormelid kadusid riigimeeste kõnedest alates liitumisest Nõukogude Liiduga. Need asendati vaadeldava perioodi keskpaigaks pöördumisvormeliga “seltsimees”, mille ainulubatus annab sõnale emotsionaal-väärtustava mõõtme. Pöördumine “kodanik” saab negatiivse lisatähenduse, seda kasutatakse nt. kohtutes süüaluse poole pöördumisel. Süntees on toimunud.

¹⁰ Põhjaliku uurimuse Oktoobrirevolutsiooni-aegsest võitlusest sümbolite kasutamise eest on teinud B. Kolonitski oma teoses “Võimu sümbolid ja võitlus võimu eest”. Sõna “seltsimees” kasutamisest poliitilise võitluse relvana vt. lk 303–314.

3.1.2. „Meie” „juulivalimisteni” 1940. aastal.

Alljärgnevalt analüüsitakse „meie” deiktiku kujunemist mainitud perioodil. Oma esimest kõnet alustab J. Vares-Barbarus 25. juuni Rahva Hääles järgmiselt:

On sündinud ime – *meie*¹¹ oleme võitnud. *Meie* võidupühast on saanud vabaduspüha.

Meie kõik oleme patrioodid ja armastame maad ja rahvast (1940a).

Siin kerkib küsimus: keda peab Vares-Barbarus silmas *meie* all. Kas tuleb eristada kommunikatsiooni adressaati *meiest*, kelle nimel kõneleja kõneles? Ja mida tähendab viimases lauses sõnad *meie kõik*. Vares-Barbaruse kõne lubab väita, et esmalt mõeldi *meie kõik* all osa tervikust. Vares-Barbarus rõhutab oma edasises kõnes 22. juuni sündmustega toimunud pöörde otsustavust, kuid lisab, et ka:

kõige õilsamal tahtel ja inimlikul võimel on piir, *meie* olemegi juba rohkem teinud, ent enamaks on vaja organiseeritud tööd ja vaeva, seetõttu loodan *kõigi* kodanike kaasabile (1940a).

Adressandi „meie” on lause teises osas (abi kodanikelt) lahutatud adressaadi *loci commune*’st (ühisest lähtealusest) ja eksisteerivad eraldi. Lõhe kõne adressandi ja adressaadi vahel tuleb alles ületada. Tekstisisene opositsioon kommunikatsiooni osapoolte vahel kaob valimisjärgsel ajal. Vares-Barbarus kinnitab 15. juuli kõnes peale triumfaalset “valimisvõitu” (92,8% häältest ETRL kandidaatidele):

Lugupeetud kaasvõitlejad ja seltsimehed! Mitmesugused Hiina müürid on *meie* vahelt langenud. Langenud on müür *meie* ja Nõukogude rahvaste vahel. Teisena varises töötava rahva hõiskamise saatel ja ilma Jeeriku pasunate puhumiseta too Hiina müür rahva ja valitseja vahel. [...] *Ükski* jõud ei saa *meid* takistada üksteisele kätt ulatamast *ühiseks* võitluseks vabaduse eest. Taganemist ei ole. Liisk on heidetud! (1940b)

Barbarus määratleb teises lauses „Meie” positsiooni kuulumisena laiemasse samaväärsusahelasse, mida tähistab „Nõukogude rahvas“. Kuid selle märkusega “meie” / „nõukogude rahvad” suhte kirjeldamine piirdub. Kõnes ei kehtestata veel mingeid hierarhiaid „pere” liikmete vahel. Isa roll on veel selgitamisel.

Sisemise ühtsuse vaatekohast on kolmandas lauses vahe kadumine valitseja ja rahva vahel olulisim. Lausungis on loodud ühtne subjekt. Lausuja samastub publiku ehk rahva endaga või nagu ütles Benveniste: “mina” allutab “mittemina” – adressaadi; sealtpeale kuuluvad

¹¹ Siin ja edaspidi markeerib kursiiv autoripoolseid rõhuasetusi – A.V

mõlemad funktsionaalselt ekvivalentsesse grammatilisse ja loogilisse hulka. Ühtlasi transpitsioneeritakse Hiina müüri kujundiga murrangu suurus ja markeeritakse *to*-deiktiku läbi suhtumine eelnevasse perioodi kui lõplikult eemalolevasse ja ületatusse.

“Meie” subjektsus

Perioodi “juunipöördest” “juulivalimisteni” võib Laclau terminit kasutades nimetada „meie” samaväärsusahela kujunemise esimeseks faasiks. Sel perioodil toimus üleminek adressant – adressaat opositsioonilt (väljendus adressandi ja adressaadi lahutatuses) selle ühtsuseni, s.t kõnelejad (kohalikud kommunistid) rääkisid nii enda kui kõnetatu nimel. Kuid see allutamine teostati “mitte-mina” allutamise hinnaga. Vares-Barbaruse esimeses kõnes (25. juuni) oli subjektina mõeldud eelkõige kõneleja *meie*, ehk kohalikud kommunistid, kes pöörde läbi viisid. See tähendab ühtlasi aktiivsuse omistamist ning objekteerivat tegevust. See, kelle poole pöörduetakse, on passiivseks teate vastuvõtjaks. Adressant ja adressaat ei kuulunud ühe süsteemi ekvivalentsusahelasse. Kuid järgnevates kõnedes on jälgitav tendents selle opositsiooni kaotamise suunas. Lausuja muutub justkui anonüümseks meediumiks rahva tahte väljendamisel, lastes paista, et räägib rahvas. “Mittemina” (rahva) allutamine “minale” (kohalik võimueliit, konkreetsel juhul Vares-Barbarus) pole kõnedes eksplitsiitne. “Minad” oleks justkui näiliselt võrdsed. Nende vahel on loodud samasussuhe. Kõnedes konstrueeriti ühtne „meie”, mis oli üheaegselt nii kõneleja kui kõnetatu ja mis väljendas iseenda tahet: valimistel on ilmnunud tõeline *rahva tahe* (Säre: 1940a).

3.1.3. Mida „me” siis valisime?

Järgnevalt analüüsitakse, kuidas moodustati „meie” riigimeeste kõnedes pärast 1940. a. 14.–15. juuli parlamendivalimisi.

Ülaltoodud Vares-Barbaruse kõnet 15. juulil (Vares-Barbarus: 1940b) võib pidada pöördepunktiks kommunikatsiooni osapoolte „meie” moodustamisel. Nimetatud kõnes esinevad Eesti riigimehe kõne lõpus esimest korda tervituspöördumised Punaarmee, Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ja nende esindajate, enamasti Stalini suunas¹². Kõrvalepõikena olgu öeldud, et kohaliku parteijuhtkonna tasemel pärisnimeline aktiivsus

¹² Esimeses Rahva Hääle numbris 22. juunil 1940. a. oli reportaažartiklites ära toodud rahva reaktsioon, mis väljendus “võimsa orkaanina tervituses Punaarmeele, sms. Stalinile, Molotovile, Vorošilovile, Timošenkole!”

puudus. N-õ kanoniseeritud tervituste järjestust näeb esimest korda EKP esindaja K. Säre 16. juuli kõne lõpus Rahva Hääles:

Elagu sõprus Eesti ja võimsa Nõukogude Liidu vahel; Elagu kangelaslik ja võitmatu Punaarmee; Elagu Eesti töölisklassi ja kogu Eesti töötava rahva järeleproovitud juht: Eestimaa Kommunistlik Partei; Elagu meie sõber, õpetaja ja juht suur Stalin! (1940a).

Kohustuslike tervituspöördumiste eesmärgiks pole kontakti saavutamine ja dialoog adressandi vahetu publikuga, vaid kommunikatsiooni “kolmanda” osapoolega. Mihhail Bahtini järgi esineb igas dialoogis ka nõ “kolmas osapool”, kes küll formaalselt protsessis ei osale, kuid kelle suhtes reaalsed kommunikandid korrastavad oma positsioone: näiteks Jumala kohus, ajaloo pilk, südametunnistus jne. (Bahtin 1979: 149–150). Nõukogude situatsioonis esinevad dialoogis kolmanda osapoolena Partei ja Stalin. Funktsionaalselt konstitueerivad tervituspöördumised tekstis nõukogude ideoloogiale iseloomuliku hierarhilise struktuuri. Selle tunnuse valgusel on kogu “vaimne kultuur” kirjeldatav püramiidina¹³, mille tipuosas paiknevad poliitilis-ideoloogilised väärtused. Lenini sõnutsi:

Nüüd on meist saanud organiseeritud partei, see aga tähendab võimu loomist, ideeautoriteedi muutumist võimuautoriteediks, partei alamate instantside allutamist kõrgematele (1946: 339).

Range hierarhia muudab tekstides oluliselt „meie” deiktilise kirjeldamise viisi.

3.1.3.1, „Meie“ uus nüüd-punkt

Poliitikute kõnedes toimunud muutused ei piirdunud üksnes “kolmandale osapoolele” suunatud formaalsetes tervituspöördumistega. J. Vares-Barbaruse 1. augusti kõnes rõhutatakse esmalt meie-kategooria ühtsust:

Meie purustasime vana tagurliku režiimi. *Me* kuulutasime maa rahva omaks, kuulutasime tööstused ja pangad natsionaliseerituks, et teha lõpp inimese eksploatatsioonile inimese poolt. *Nüüdsest peale* on töölised, talupojad ja töötav intelligents maa täisõiguslikud peremehed (1940c).

¹³ Niisugune tsentraliseeritud hierarhia ei ilmnenud üksnes keskkomitee autoriteedis kohalike parteide suhtes, vaid väljendus kogu sotsiokultuurilises keskkonnas. Nii märgib V. Kaginski nõukogude ruumi peamise omadusena ranget struktureeritust ja selle struktuuri sõltuvust vertikaalsetest, hierarhilistest ja võimudominantidest (Kaginski 2001: 157).

Kõnedes hakkavad meie-kategoriat määratlema nõukogude ideoloogiale iseloomulikud mõisted — proletariaadi võim, natsionaliseerimine, ekspluateerimise lõpetamine. Ning viimases lauses on toodud „meie” aktiivsuse resultaata – peremehe. Tsiteeritud lõigus tuleb tähele panna kahte aspekti. Esiteks, et siin määrab „meie” aktiivsus veel kogu sündmuste põhjusliku ahela. Ja teiseks, aktiivsuse resultaata on tegelikult null – vana purustamine ja ümberjagamine¹⁴. Tegemist on alustingimuste loomisega, aga mitte veel uue ühiskonna enda ehitamisega. See pole isegi vundament või selle kavand, vaid lihtsalt materjal vundamendi jaoks. Sama ütleb ka Rahva Hääle juhtkiri aasta hiljem:

Aasta tagasi, 21. juuni 1940.a. kukutas meie töörahvas Punaarmee toetusel kodanliku klikivalitsuse...*Loodi eeltingimused vabanemiseks kapitalismi orjusest ja üleminekuks nõukogude korrale* (Rahva Hääle 21.06.1941).

Ei loodud mitte tingimusi, vaid eeltingimused tingimustele.

Järjest võitluslikum pöörde rõhutamine ja uue – vana opositsiooni radikaalne ületamatus annab võtme ühe olulisema muutuse mõistmiseks „meie” konstrueerimisel. Uue – vana vastandus on ühtlasi nüüd-punkti aktualiseerumine, nii lausumise ajas kui lausungi ajas.

Võimuvahetust tähistav *nüüd*-deiktik Barbaruse kõnes on tegelikult rohkem kui lihtne lausumishetke ja lausungiaja parallelism. See on kui aja algust markeeriv null-punkt, millelt määratletakse subjekti – nii lausumise kui lausungi – asend ajas kui sellises. Nüüd-punktis asetatakse endine vana ja tagurlik võim *meie* suhtes nii lineaarsel ajateljel kui ka epistemoloogilises mõttes selja taha, osutades ühtlasi endise korra silmitusele – pimedusele. Kõik endine on täielik välistatus, puhas negatiivsus. Siit hakkab kooruma uue „meie” positiivne identiteet. Uues nüüd-punktis sarnaneb lausuja justkui köieltantsijaga, kelle vähimigi liigutus tagasivaatamisel võib lõppeda köielt kukumisega. Lausumise subjekt asuks justkui kahekordses narratiivses katkestuses. Kuna tal puudub lausungi “objektiivne aeg” – see tuleb alles luua – , siis ta määratleb end vastanduse kaudu kõigele eelnevale: “Enam ei saa edasi minna nagu vanasti” (Vares-Barbarus 1940a). Iga uue lausumisega ta alles loob endale uut “objektiivset reaalsust – uusi sihte, eesmärke ehk siis enda ajalugu”, millele ennast hiljem ankurdata. Ajaloo suund ja ideaalid on selgelt ühesuunalised – kõik, mis jääb peale 1940. aasta 21. juunit möödani, kuulutatakse puhtaks negatiivseks. Sellega on ka põhjendatav, et iga sündmus oli uuel võimul ajalooline.

¹⁴ Selline tegevus meenutab Šarikovi retsensiooni Kautski ja Engelsi kirjavahetusele ühiomandist Bulgakovi romaanis “Koera süda”: “Mis siin ikka arutada, kätte võtta ja ära jagada”.

Kuid alates Nõukogude Liitu astumisest selgines „meie” „ajalooline peataolek ajaloos”. Õieti tähendas see eelnevaga võrreldes täiesti uut aja(loo)käsitlust. Enesemääratlemise seisukohalt kinnitavad mingid rühmad ajaloo oma koha-ja piiri-, rahvuse- või etnose teadvust (Elwert 1991: 2361). Rahvuse tegelik ajalugu algab tema sünniga, varasem on üksnes eellugu, mille rekonstrueerimine on alati olnud etniliste liikumiste tunnuseks (Karjahärm 1995: 2061). Loodav ajalugu seob mineviku, oleviku ja tuleviku tervikuks, andes sellega “rahvusmüüdile märtrid ja sümbolid, retrospektiivi ja kestvuse (kontinuteedi), rahvuslikule liikumisele minevikulise põhjenduse ja ajaloolise perspektiivi” (*ibid.*). Baltisakslane Gabriel Merkel oli esimesi, kes herderlikust kultuurikontseptsioonist lähtudes rääkis eestlastest kui homogeenest tervikust, kelle kuldajastu kõrge kultuuritase ja rahvuslik vägevus enne Saksa-Taani vallutusi oli võrreldav teiste kõrgkultuur-rahvastega (Jansen 1998: 802). Taasavastatud mütoloogiline ruum sai järgnevate põlvete ärksamatele kirjameestele nagu Kreutzwald, Faehlmann ja Schultz-Bertram eestlase uuestisünni alguseks ja sihiks (Annus 2000: 89–90). Siinjuures on oluline, et eestlaste ajalugu mõtestasid rahvuslikud historiograafid tervikliku ja järjepideva protsessina, mis on ette määratud (Jumala, Looja, saatuse poolt) kui liikumine progressi teel ülima täiuse poole (Karjahärm 1995: 2062). Seega sai eestlaste mineviku poolpoetilisest rekonstruktsioonist sama rahva “piibel” — tekst, millele rajati hiljem kogu tõusva rahva ideoloogia (Undusk 1995: 747).

Eesti Vabariigi ajal, eriti peale 1934. aasta 12. märtsi võib täheldada “ajaloolise” ideaalkujutelma taasaktiveerumist poliitilises ideoloogias, “sest kui üks rahvus sellisest ajaloost on tõusnud rahvusriigiks, siis peab rahvas ometi olema elujõuline ja *saatus* temaga” (Liideman 1935: 51). Tuli taasavastada eestlaste kaotatud minevik, mis saaks alusmüüriks riiklusele ja järjepidevuse loojaks eelmiste ja tulevaste põlvete vahel.

Eesti Vabariigi aegse ajalookäsituse ideoloogiline lähtealus tulenes saksa romantismist ja eriti Herderi kultuurikontseptsioonist, kus ajaloo ideest oli saanud rahvuse ja tema ajalooliselt ainukordse eneseteostuse ehk rahvusliku kultuuri idee, ning see eestlaste ajalookäsitlus on selges vastuolus marksistliku ajalookäsitusega. Marksistlikus ühiskonnateoorias on kultuur taandatud majandusformatsiooni pealisehituseks ja on sellest sõltuv. Viimane viitab selgelt maailma- või üldajaloole, mis tühistab rahvusliku, n-ö *oma* ajaloo iseseisvuse. Sarnaselt pankulturalismile viib ka marksistlik ajalookäsitlus panhistoritsismi. Mõlemad käsitlused on seega veendunud mingi rahvusliku *oma* ajaloo mõttetuses. Inimeste ja rahvuste roll *maailmaajaloos* võib olla üksnes (juba ettemääratud) protsessi kiirendamises, kuid mitte kunagi selle immanentse ja iseareneva protsessi olemuse ja suuna muutmises. “Maailma

kapitalismi lõplik lüüasaamine on sotsialismi võiduks *maailma* majanduse areenil” (Stalin 1935: 193–194).

Toimunud muutust on selgelt tunda EK(b)P KK esimene sekretäri K. Säre kõnes, kes nimetab stalinlikku konstitutsiooni otseselt suureks tähiseks *maailmaajaloos*; “III viisaastaku plaan, kus viiakse lõpuni *maailmaajalooline* ülesanne: sotsialismilt üleminekuks kommunismile” (Säre: 1940b). EK(b)P Keskkomitee sekretär Nikolai Karotamm kõneleb 24. veebruari Rahva Hääles peale EK(b)P IV Kongressi:

EK(b)P IV Kongress oli *ajalooline* kongress. *Ajalooline* oli ka Tallinna parteiorganisatsiooni konverents. Nüüd võisid Eestis pärast pikki põrandaluse võitluse aastaid kommunistid esimest korda kokku tulla legaalsetes *Nõukogude tingimustes*, arutada senise töö tulemusi ja määrata kindlaks ülesandeid, mis Partei organisatsiooni ees seisavad. (1941)

Ajalugu peab olema ajalooline ja nõukogulik (parteiline). Sest alles viimane võimaldab “tõelist” ajaloolisust. Siin kõnes tungib sotsrealistlik kaanon varjamatult poliitilisse retoorikasse. Esiteks parteilisuse tees, mille Lenin formuleeris 1905. aastal¹⁵ ning mis kehtis esialgu trükiloomingu kohta. Lihtsustatult öeldes tähendab parteilisus (sotsiaaldemokraatlikku) parteisse kuuluva autori loomingu allutamist partei eesmärkide täitmisele.

Parteiline ajalootõlgendus ei ole loomulikult lokaalne, vaid pretendeerib kogu maailmaajaloo seletamisele. EK(b)P kui üks VK(b)P sektsioonidest kuulub ajalukku just kuulumise kaudu tervikusse läbi viimase:

Kõigepealt tuleb öelda seda, et Partei kongress ja ka *kõik* maakonna ja linnakonverentsid tegid kokkuvõtteid möödunud tööst ja määrasid kindlaks tuleviku ülesanded täielise poliitilise üksmeelsusega, andes seega tunnistust sellest, et EK(b)P on kindlalt koondunud ÜK(b)P KK ümber ja *meie* juhi ning õpetaja sms. Stalini ümber (samal).

Peale rõhutatud parteilisuse, osutab viimane lõik samaaegselt ka sotsrealistlikule ajamõistmisele: minevikule (tehtud kohalik parteitöö) antakse hinnang läbi oleviku (“täielikku üksmeelt”), millele vaadatakse läbi romantilise tulevikuperspektiivi (koondumine Stalini kui juhi ümber – koondumine, selleks et olla juhitud, kätkeb juba implitsiitselt tulevikku suunatust. Juhitakse millegi suunas, mille suunda üksnes juht teab) (Priimägi 2003: 12–13).

¹⁵ Teoses “Parteiline organisatsioon ja parteiline kirjandus”

„Meie” subjektsuse kadumine

Eespool analüüsitud Vares-Barbaruse kõnes (1. augustil 1940) nihkub *eelneva* radikaalse välistatuse kaudu terviklikuna tunnetatud ja aktiivne *meie*-kategorია aga uude positsiooni:

Meil seisab ees tohutu suur töö, mis *teil* on juba tehtud. [...] Stalinliku konstitutsiooni *päikese* all *viime* maa õitsengule¹⁶. [...] *Meie* päike tõuseb nüüd idast¹⁷, lääts jääb *meile* seljataha kui ilmakaar, kust midagi ei tõuse (1940c).

Esimeses lauses vastandub *meie* kategooriale selle perioodi retoorikas uudne 2. isiku pööre mitmuses – *teie*. Barbarus on tavatus suhtlussituatsioonis. Ta peab dialoogi astuma uue partneriga. Enam ei räägita “rahvaga”, vaid suhtluspartneriga, kelle suhtes peab oma positsioone ümber korraldama.

Muutus dialoogis osalejate vahel muudab ühtlasi „meie” asendit tekstis kujutatud poliitilises reaalsuses – n-ö “ajaloolises ajas”. Tekib hierarhia, milles „meie” asub allpool ning „meie” ees oleva “töö mõõtmatus” ehk „meie” puudujääk suurendab „teie” võimupositsiooni veelgi. Ruumi- ja varjatult tegusõnalised deiktikud (taha, tõusma, mitte tõusma) määratlevad *meie*-kategorია sotsiokultuurilise kuulumise ida (Nõukogude Venemaa) *locusesse*. Tulevikus sooritavate tegude tingimused ei sõltu siin enam „meiest” kui subjektist. „Meie”, mis saavutas ühtsuse kõne adressandi ja adressaadi vahel, muutudes aktiivseks subjektiks, kaotab selles kõnes oma iseseisvuse ja seega kaotab ka oma subjektsuse. Ta lülitatakse uude ja laiemasse samaväärsusahelasse. Kuid siin ahelas tema asend marginaliseeritakse. „Meie” eksistentsi võimalikkus on tingitud mingi Teise poolt — antud kõnes stalinliku konstitutsiooni *päikese* poolt.

Toon veel mõned näited „meie” transformeerumisest kõnedes aktiivsest subjektist objektiks. H. Kruus lausub oma 9. augusti kõnes: “Stalinlik konstitutsioon annab vääramatu põhja ja kindlad raamid” (Kruus: 1940b). Stalinlik konstitutsioon on siin mõeldud “õiget” olemist võimaldava printsiibina ja ühtlasi tegelikkust konstitueeriva tingimusena, mida kinnitab Kruusi edasine lausumine: “Stalini konstitutsioon saab olema dokumendiks, mis tunnistab, et see, mis on teostunud NSVL, võib täielikult teostuda ka teistes maades”. Ja

¹⁶ Stalinliku konstitutsiooni sidumine päikese sümboliga kui elu võimaldava allikaga leidis väljenduse ka Nõukogude Eesti vapil (Rahva Hääl: 30.10.1940).

¹⁷ Nüüd-punkti tähtsust näitab ka kujundliku võrdluse ebaõnnestumine. Barbarus paistab olevat unustanud, millisest ilmakaarest Päike varem tõusis.

lõpuks: “*Meil* pole kahtlust, et *uus kord* toob *meie* ühiskonnas enneolematu inimväärikuse põhimõttelise ja tegeliku tõusu”.

Sisuliselt sama ütleb K.Säre oma kõnes Suure Sotsialistliku Revolutsiooni sünnipäeval 5. novembril 1940. aastal:

Venemaa proletariaat on kogu ennastsalgava võitlusega võitnud endale *rahvajuh*
autoriteedi koha [...] Proletariaati juhib julge ja ettenägelik bolševike partei
[...] Nagu ütles seltsimees Stalin [...] ja kõike seda kinnitavad selged faktid
(1940b).

Stalin on siin kujutatud 3. pöördes ehk siis “näotuna”, ta ei osale dialoogis ja “tõde” tema kohta peaks sõltuma dialoogi lõppresultaadist. Alles dialoog peaks niioelda konstitueerima Stalini. Kuid vaatamata sellele, et Stalin asub väljaspool dialoogi, ilmneb lõigus – “nagu ütles sm. Stalin” – kujukalt, kes on lausumise tõeline subjekt. Stalin loob alles lausumise käigus “objektiivse aja” – lausungiaja aeg-ruumilise koordinaadistiku teistele lausujatele, milles need saavad ennast positsioneerida. “Kõike seda kinnitavad selged faktid” kõlab siin kontekstis juba kui parafras Hegelile, kellele omistatakse anekdootlikku fraasi “kui faktid reaalsusega kokku ei lähe, siis häda faktidele”. Seega pole Stalini lausutu mitte “kokkuleppe” küsimus, vaid absoluutne objektiivsus, mille kujutamise tingimused on ta ise määranud. Astudes välja oma subjektiivsusest, loob ta lausungis kogu „tegelikkuse”, mis kehtestatakse objektiivsusena. Viimane, olles küll Stalini subjektiivsuse kehastus, saab teistele kommunikatsiooni liikmetele enda subjektiivsuse välja kättemise piiravaks tingimuseks. „Meie” peab enda määratlemisel jääma nendesse „tegelikkust” konstitueerivatesse raamidesse, mis loodi Stalini lausungis.

Kuigi Vares-Barbaruse ja teiste parteilaste varasemates kõnedes rõhutatakse 1940. aasta 21. juuni pöörde otsustavust, selgub neid tekste analüüsidest, et kujunenud ühtne „meie” on seni tegelnud üksnes vana korra kaotamise ja “purustamisega” —s.t näidanud üles destruktivist, mitte loovat jõudu.¹⁸ Uut tegelikkust võimaldav tunnetus jõuab kõnedesse alles Nõukogude Liitu “astumisega” ning on seotud Partei subordineeriva rolliga tunnetusvõimalikkuste suhtes. „Meie” tegevus on nüüdsest taandatud uue kõne subjekti — Partei, eriti Stalini objektiveeriva tegevuse vastuvõtmisele ja vahendamisele¹⁹. Toimub üleminek aktiivsusest passiivsusesse, tingimatuses tingitusse. Seega kaotab subjekt — lausumises ja lausungis ühtsuse saavutanud

¹⁸ Jaan Undusk on täheldanud sarnaseid tendentse Nõukogude Eesti ajaloo kirjutamise diskursuses, iseloomustades eestlaste kujutamise viise “alles siis” ja “juba tollal” sündroomidena, mis määratlesid eestlasi venelastega võrreldes lootusetult hiljaks jäänutena ja maha surututena (Undusk 2003: 53–54).

¹⁹ Stalini kui totaalse subjekti kujunemist on kirjeldatud ptk-s 4. 1.

„meie” — oma iseseisvuse, muutudes objektiks Partei, eriti aga Stalini jaoks, kellel on nõukogude ideoloogias ainsana subjekti positsioon. Nõukogude ideoloogia sarnaneb kultuuritüübile (mõistes ideoloogiat siin kontekstis kultuuri sünonüümina), mida Lotman iseloomustab kui tekstide kogumikku; selle vastandiks on kultuuritüüp, mis tekstikogumit loob (Lotman, Uspenski 1994: 245). Kultuuri sisu on kultuuri enesemõistmise seisukohast selles kultuuritüübis ette antud, see koosneb normeeringut — “õigete” tekstide summast: nõukogude ideoloogias olid nendeks marksismi-leninismi klassikute teosed. Ideoloogiline sisu dikteeris meie-kategooria väljendusplaanile kindlad piirangud. Sellises kultuuritüübis on kõne subjektile — „meiel” — kui tegelikkuse loojal suhteline väärtus. Kõik uus on tegelikult ennustatav ja teadjatele – tõelistele subjektidele (Marx, Engels, Lenin, Stalin) – teada. Nõukogude kultuuris oli „mina“ (Partei)²⁰ selgelt eristatud „meiest”, mille ta konstrueeris.

3.1.4. “Meie” / “nemad” opositsioon

Nagu peatüki alguses öeldud, võib *Meie (oma) – nemad (võõra)* opositsiooni semiootilises mõttes pidada peamiseks kultuuri karakteristikuks, mis määrab ja piiritleb kultuuri enesekirjelduse (organiseeritud ruum) ja teise kultuuri (organiseerimata ruum) suhestumise tüübi. Deiktuliselt markeerituna peaks opositsioon esile tooma kogu „meie“ konstrueerimise mehhanismi – kuuluvuse või mittekuuluvuse “meie” hulka.

3.1.4.1. “Nemad” kui ajaline võõras

Vahetult peale võimuhaaramist otsesest „nende” määratlust poliitikute kõnedes ei esine, kuigi räägitakse uutest aegadest ja täielikust pöördest ühiskonna tasandil. „Nemad” mõiste on paljas vorm, mis määratletud läbi uus–vana opositsiooni. “Enam ei saa edasi minna nagu vanasti” (Barbarus 1940a). Kuigi endisaegne on negatiivselt määratletud, ei viidata kõnes, miks ja mille või kelle pärast edasimineku võimatuks osutub. Veel 3. juulil kõneldakse *kuritahtlikust ollusest*, millest uuel võimul tuleb vabaneda (Ruus 1940a). “Nemad” on struktureerimata. Nagu ka „meiel”, nii puudub ka “nendel” lausungi “objektiivne aeg”. Lähtudes eeldusest, et “nemad” on puhas dialoogi tulemus (3. pööre), ilmneb “nägu” alles siis, kui dialoogipartnerid kommunikeeruvad.

²⁰ Rangelt hierarhiseeritud ühiskonnas polnud ka Partei mingi ühtne subjekt, kuigi tekstides seda nii mõnikord esitati. Parteid juhtis Stalin, kes ainsana omas Mina.

Semantiliselt täidetakse nende-kategooria esmalt eelmiste *võimukandjate* ja *rahaeliidiga*. Seega eksisteerivad ajaline ja sisuline vastandus paralleelsena. H. Kruusi 6. juuli kõnes esinevad esimesed konkreetsete süüdistused *nende* suunas:

Eesti rahvas oli sunnitud kannatama *tagurliku plutokraatia magnaatide* režiimi raske surve alla, *tal* lasti mädaneda vangis, suruti maha armutult vabadus (1940a).

Oluline on tsitaadi algus: “Eesti rahvas oli sunnitud...”. Kannatajaks oli kogu rahvas – poliitilises retoorikas loodav meie-kategooria ühtsus. Kuid meie-kategooriast väljaeristamine toimub juba klasside antagonismist lähtuvalt (rahaeliit ehk kapitalistid), mitte enam seisuste või rahvuste alusel. „Nende” oluliseks karakteristikaks on tagurlus vastandatuna „meie” progressiivsusele. Nüüd-punkt aktualiseeritakse endiselt vastandusena kõigele „vanale”. Võrreldes „meie” genealoogiaga, kus ühtsus adressandi ja adressaadi vahel loodi lõplikult alles valimisjärgsetes kõnedes (vt. ptk. 3.2.), tundub eelmine lause sellega vastuolus olevat. Vastuolu kaob, kui mõelda “nendest” vastandatuna nii adressandile (kommunistidele) kui adressaadile (kelle poole kommunistid pöördusid), kes tollal polnud veel kõnedes ühtse subjektina mõeldud. Lausuja “meie” (kommunistid) loob ühtlasi läbi vastanduse “nendele” (endistele võimumeestele), sideme “rahvaga”. Konstrueeritaval “meiel” – kommunistid + “rahvas” – on ühine vaenlane ja “meie” identifitseeritakse selle vastanduse kaudu ühtsena.

Tagurlikku nemad-kategooriat iseloomustab peale progressivastatuse veel mingi kummituslik näivuse moment. Uued võimumehed rääkisid üha enam rahva tõelisest tahtest²¹, mida eelmise korra ajal olevat varjatud näiliku “rahvaesindusega”. “Vabariik ilma vabaduseta, kus olid küll vabaduse platsid, kuid vabadust ennast mitte” (Vares-Barbarus 1940b). Eelmise režiimi näilikku suhet rahva tõelise tahtega võib välja lugeda sotsiaalminister Neeme Ruusi kõnes:

meie “rahvuslik kapital” – kõik need Jürimaad, Pätsid, Suursöödid – viisid väliskapitali abil sisse tööviise, mida kasutatakse ka asumaades. Sellega lämmatati igasugune rahva algatusvõime ja omakavatsus (1940b).

Haridusminister J. Semper: “On ju tõsi, et rahva hariduse tase on üldiselt kõrge, kuid paraku jäid need *loodud kultuurivarad kuhugi õhku rippuma* ja ei jõua rahvani” (Semper 1940).

3.1.4.2. Mida enam “meie”, seda enam “nemad” ...

Nende-kategooria muutumise järgmiseks faasiks võib dateerida ajavahemikku Riigikogu valimistest kuni II maailmasõja alguseni. Muutus väljendus eelkõige nende-kategooria täpsemas iseloomustamises. Võõraste hulka kuuluvad nüüd peale endise režiimi tagurlastest

²¹ Tõeline tahe on tahe, mida kommunistid teavad ja millest peagi saab teada ka rahvas ise (vt. ptk. 4.1)

riigitegelaste veel 'sõjaprovokaatorid', 'suurkapitalistid', 'mõisnikud', 'korruptandid', 'liigkasuvõtjad' ja *muidu rahva vastaseid olluseid* (Säre 1940a). J. Lauristin (1940) lisab veel 'valged kindralid', 'soome lihunikud', 'imperialistlikud kiskjad' ja 'teised timukad'. Meie-kategooria ühtsusele vastandub nende-kategooria mitmekesine nimetamine.

Samas jääb nende-kategooria struktuuris püsima üks oluline dimensioon. Vaatamata sildistamisele – kultuuristamisele on siin alati olemas n-ö "tühi koht", mis saab sisu vastavalt võõra-kategooria transformatsioonivajadusele. Eelmises alapeatükis mainitud struktureerimata näivus – "*rahva*" *vastane ollus* – täidab just seda "nende"- kategooria lõpmatut potentsiaalsust, mille täpsem sisuline identifitseerimine lähtub võimu konkreetsetest eesmärkidest. Olles identifitseerimata ja dialoogis loodav "näotu", võib temasse mahutada mistahes objekti *resp* nähtuse. EK(b)P Keskkomitee sekretär Nikolai Karotamm toob oma 24. veebruari kõnes peale EK(b)P IV kongressi esile esmalt kohaliku "meie" ühtsuse, öeldes, et seitsme kuuga on saavutatud edu, on ehitatud üles Nõukogude kord, "kindel süsteem alt üles, et töötava rahva määratu enamus on koondunud Nõukogude võimu ümber", kuid just meie-kategooria edu ja aktiivsus tekitab paradoksaalse olukorra:

Sellel asjal on aga teine külg. *Mida suuremad* on nõukogude võimu saavutused, *mida enam* töötav rahvas koondub Kommunistliku Partei ja Nõukogude võimu ümber, *seda enam* püüab puruks löödud, kuid veel mitte hävitatud klassivaenlane oma kaotatud seisukohtade tagasivõitmiseks tegutseda, püüab teha kõik, et avaldada vastupanu Nõukogude võimule (1941a).

Nõukogude võimu poliitilises diskursuses kajastuv enesepilt on seega justkui lõpetamata projekt, mis kannab endas samaaegselt nii alalist täiust kui permanentset puudujääki. Pilt ise paistab esmapilgul veatu: sõjajärgsetel „valimistel” said Kommunistide ja Parteitute Plokk lausa 99 % häältest²², inimesed saavutavad uskumatuid töötulemusi ("Punase Krulli" lukksepp A. Varm on tööviljakust tõstnud 200%, lihviija A. Kaasik 100% jne, tööliste arv on tõusnud 60 000lt 80 000le jne (Lauristin 1940b)), kultuuri saavutused on n-ö õhust alla rahvale toodud ja mis esmatahtis: "rahvas on koondunud Kommunistliku Partei ümber", kuid ometi... Mida enam "meie" oleme koondunud ja läheneva võidu lävel, seda enam – paradoksaalsel kombel – on koondunud ka vaenlane. Ainult see vaenlase koondumine peab võimu ideoloogilise eneseesitlemise seisukohast olema varjule jäetud. Nende-kategooriat iseloomustab saladuslikkus ja kavalus (vastandina nõukogude inimese aususele), „nemad” kehastavad kõikjalolevat kurjust. Maailm on manihheistlikult radikaalselt kaheks jaotunud.

²² Kes saakski sellisest "plokist" välja jääda?

Must–valgena on ta samal ajal ka ülimalt lihtsustunud. Probleem ei seisne siin enam küsimuses, kuidas luua uut maailma, mille nimel tööd teha ja kannatada. Siin on võim juba vastuse leidnud. Stalin “kommunismi arhitektina” on kõik läbi näinud ja läbi mõelnud. Lahendada tuleb hoopis küsimus, kuidas võidelda “nendega”, kes segavad “grandioosset kommunismi hoonet” ehitamast (Dobrenko 1993: 43). Nõukogude ideoloogia loob enda teostamatust eesmärgist – kommunism – permanentse ohu selle protsessi lõppresultaadi saavutamata varjamiseks. Ideaal ei saa kunagi teostuda, vaid jääb aina ja üha kättesaamatuks.

Sõda absoluutselt hea ja absoluutselt kurja vahel saab lõppeda üksnes ühe poole täieliku hävitamisega. Kuni see pole sündinud, ei muutu maailma struktuuris olemuslikult midagi. Siin ei mängi energia jäävuse loogika. Kvantitatiivne erinevus pole oluline²³. Tähtsad on vaid kvalitatiivsed erinevused ja nende erinevuste olemasolu fakt. *Mida enam meie, seda enam nemad*. Karotamm jätkab oma edasises kõnes:

Just see *väljapääsmatu lootusetuse* olukord sunnib klassivaenlast *ikka enam* teravnevalt võitlusele nõukogude võimu vastu. Klassivaenlase lootus välisabi peale on nurjunud, siseriigis vaenlasel ei ole jõudu selleks, et vähegi nimetamisväärset vastupanu osutada Nõukogude võimule ja seepärast suunab oma tegevuse salajasele lõhkumisele, sabotaažile, diversioonilisele tegevusele jne (1941a).

Vaenlase tegevus on Karotamme kõnes määratletud üksnes negatiivse tegevusena – lõhkumisenä. Nii nagu “meie” enesepresentatsioonis ajavahemikus võimu haaramisest kuni Stalini kui aktiivse alge kaasamiseni dialoogi alates ENSV astumisest Nõukogude Liitu.

* * *

“Meie” analüüs näitas, et alates “juunipöördest” kuni “juulivalimisteni” 1940. aastal moodustus uute võimumeeste kõnedes ühtne „meie”. Algselt lõhenenuna kujutatud (vt ptk. 3.1. ja 3.2.) allutas kõneleja (kommunistid) “mina” subjektiivsuse korrelatsioonist lähtuvalt “mittemina” ja lõi “meie”. Meie-kategoorial, mis oli määratletud vastanduse kaudu kõigele eelnevale, puudus lausungi “objektiivne ajalooline aeg”, mille suhtes ennast positsioneerida. Aktualiseerunud nüüd-punkt oli ajaloo narratiivist välja rebitud.

Perioodi peale valimisi ja eriti peale ENSV “astumist” Nõukogude Liitu kuni II Maailmasõja alguseni juunis 1941. aastal võib nimetada “meie” allutamise faasiks. „Meie“ dialoogipartneriks sai varjatult Stalin, kelle ees oma positsioone korrastati. Vaatamata

²³ Vaatamata purukslõõmisele, on vaenlane nüüd tugevam kui kunagi varem!

asjaolule, et Stalin vahetult dialoogis ei osalenud, oli just tema see, kes lõi lausungi “objektiivse aja” ja ühes sellega konstitueeris “meie” ilmnemise võimalikkused. Stalin oli samaaegselt kohal nii lausumishetkes kui lausungiajas. Seda teist faasi iseloomustab ka maailma kaheks jagunemine ja meie-kategooria tähendustamine klassivõitluse ideoloogiast lähtuvalt.

“Nemad” kujutamist käesoleva perioodi poliitilises retoorikas võib kokku võtta lausega: *mida enam meie, seda enam nemad*. Kuigi „meie” on andnud „nendele” surmava hoobi, on „nemad” just seetõttu samuti koondunud ja tugevamad kui eales varem. Agressiivselt vaenuliku võõra olemasolu on totalitaarse ideoloogia *par excellence*. Utoopilisena kujutatud nõukogude ühiskond pidi oma ontoloogilist teostamatust varjama nemad-kategooria permanentse kohaloluga. “Nemad” takistavad nõukogude inimestel – “meiel” – kommunismi jõuda.

3. 2. Meie-kategooria moodustamine Saksa okupatsiooni perioodil 1941. – 1944. aastatel

Alljärgnev “meie” analüüs keskendub Saksa okupatsiooniaastatele Eestis 1941.–1944. a. Huvipakkuvaks teeb selle perioodi eelkõige kahe üksteisele vastanduva ideoloogia kõrvutamine. Hitleri Saksamaa oli riigikorralduslikult samasugune totalitaarne režiim kui Stalini Venemaa ning mõlema eesmärgiks oli maailma täielik ümberkorraldamine (Anderson 1993: 143). Erinevus tulenes üksnes lähteeldustest, mis seda ümberkorraldust põhjendaks ja õigustaks. Klasside antagonismil ja proletariaadi võimul tuginev eneseõigustus *versus* rassiline hierarhia ja aaria rassi ülimuslikkus. Toodud vastandusest tekib kohe oluline küsimus – kas võimu ideoloogiline enesepilt poliitilises retoorikas sõltub poliitilisest võimutüübist või toimib ideoloogia oma sisemise loogika järgi. Taandades küsimuse „meiele“, võib küsida: kuidas positsioneerisid kohalikud riigimehed “meiet” lausungi n-ö ajaloolis-objektiivses ajas. Esimesel nõukogude perioodil, vaatamata loosunglikele väidetele – kogu võim kuulub nõukogudele (rahvale) ja seega ehitub võimuvvertikaal alt üles – oli kohalik „meie” allutatud. Analüüsides saksa okupatsiooniaega, tuleb rõhutada, et okupatsioon kattus reaalse sõjaajaga. Diskursiivsel tasandil paljastab sõda kogu poliitilise diskursusesse kätketud võimumehhanismi – ideoloogilise eneseesitlemise seisukohast ei pea võim sõjaolukorras varjama oma represserivat iseloomu. Valitsemise ja allumise vahekord on sõja ajal tekstilises diskursuses avalikult presenteeritud, sest väline oht võimule on samaaegselt oht alluvatele.

Seega võib rääkida ideoloogilise varjamise tühistamisest, kuna sõjaajal ilmneb ideoloogiline triaad²⁴ – “eesmärk, vahend, abinõu” – moonutatamatult ja avalikult poliitilises diskursuses. Selle peamisteks eesmärkideks on masside allutamine ja võimu säilitamine. Vaenlane, see ühiskonna täielikkuse permanentne ohustaja, ilmub sõja korral vahetult ajaloo areenile. Võib öelda, et sõja korral avaldub eksplitsiitsel kujul ideoloogilise identiteediloome kaks aluslauset (ptk. 2.3.): 1. esitleda MEID positiivsena, ja 2. esitleda NEID negatiivsena. Võõras / nemad ei varja end “rahvavastase ollusena” või salaagentidena, vaid nad on täielikult ja avalikult hõivanud “võõra” “tühja koha”.

Alljärgnev analüüs peaks vastuse andma Saksa okupatsioonivõimude poolt konstrueeritud “meie” kohta. Allikmaterjalidena on kasutatud “Postimehe” 1941. aasta numbreid ja ajalehe “Eesti Sõna” numbreid aastatest 1941.–1944.²⁵

3.2.1. “Eesti mehed ja eesti naised!”

Poliitikute kõnede pöördumisvormelites identifitseeriti adressaati taas kultuurilisel alusel. 7. detsembril 1941. aastal pöördub Hjalmar Mäe võimu üleandmise päeval kindralkomissarile rahva poole: “Eesti mehed ja eesti naised!” (1941b). Arvestades uue okupatsioonivõimu natsionalismil tuginevat ideoloogiat, oleks nõukogulik sümbol “seltsimees” kõlanud kontekstiväliselt. Teine moment Mäe pöördumises on sooline eristamine – kõne alguses tervitatakse taas mehi ja naisi. Nõukogude ideoloogilise eneseesituse seisukohast nähti soolisi erinevusi kodanliku korra iganditena. Sotsialistlikus maailmas pole jaotumist meeste ja naiste maailmaks, vaid ametid ja sotsiaalsed rollid on vahetatavad²⁶. Sõna “seltsimees” (v. k. товарищ) juba kõlab sootult. Nüüd on naine jällegi olemuslikult seotud kodukolde ja laste kasvatamisega. Majandusminister A. Wendt (1942) kinnitab: “Iga naise pühaks kohuseks on anda isamaa altarile uusi poegi”. Kadusid sellised mõisted nagu naistöolistegelane ja töötav naine.

²⁴ Siinse töö raames, milles vaadeldakse poliitilist diskursust, võib ideoloogiat määratleda veel kui “mõne suure filosoofilise süsteemi programmilist ja retoorilist rakendust, mis *äratab* inimesed poliitilisele *tegevusele* ja *võib anda* strateegilisi juhtnõure selleks tegevuseks” (Hagopian 1993: 308).

²⁵ Päevaleht, mis asendati 1940. a. Rahva Häälega, ei saanud taasilmumiseks Saksa komandatuurilt luba.

²⁶ Rõhutan veelkord, et jutt käib siin jällegi üksnes ideoloogia enesepildi kohta. Ametlikult soositud ja metakeelega kooskõlastava ning eraelu sfääris ei valitsenud kunagi üksühene kattuvus (Udam 1998: 141; Aarelaid 1998: 83–96).

3.2.2. “Meil on lootust uuele algusele”

Esimestel sõjapäevadel Eesti pinnal võis täheldada lootust vabanemisele ja taasiseseisvusele. See kajastus ka poliitilises retoorikas. Saksa poliitilised võimustruktuurid polnud jõudnud veel ennast n-ö “sisse seada”. Nii sai Tartu komandant 13. juulil öelda, et “Omakaitse algatusel, saksa riigi võidukate vägede hoogsa pealetungi kandel” vabastati Tartu Punaarmee käest (Postimees: 13.07.1941). Eesti vabastamine Punaarmee käest on võrdselt nii eestlaste kui sakslaste teene. Aktiivsus ja algatusvõime on jagatud kohalike sõjameeste ja Wehrmachi vägede vahel. Kuid juba mõni päev hiljem aktsendid vahetuvad:

Võidukas saksa armee teostab raudse järjekindlusega *oma* edasitungi, vabastades eesti pindala enamlaste vägivallast. Eesti omakaitse, *meie* partisanid hoiavad *samuti* tugevasti relva peos, teostades *kõikjal vabastatud* maa piirkondades puhastamist enamlaste poolt mahajäetud üksikuist terroristidest (Postimees: 17.07.1941).

Nüüd on vabastamine võimalik üksnes tänu saksa armee raudsele järjekindlusele. “Meie” partisanid on deiktiliselt taandatud statisti rolli: hoiavad *samuti* tugevasti relva peos; puhastavad sakslaste poolt *juba* vabastatud maad *üksikuist* terroristidest²⁷.

“Meie”, vastandudes koos sakslastega vene bolševismile, moodustavad sel viisil suurema samaväärsusahela. „Nemad” (venelased, bolševikud) on “meile” (eestlased ja sakslased koos) võõrad nii kultuuriliselt (rahvusele vastandumine) kui poliitiliselt (vastandudes kommunismile). Sõja esimestel päevadel moodustub eestlaste „meie” poliitilises retoorikas sellisel viisil – just “võõras” – vaenlane on see, kes laseb siinset “meiet” vastanduse läbi ühtse tervikuna tunda. Haridusdirektor Mäe :

Kommunism ja Venemaa on meie hingele võõrad, ja nüüd, kus meie maa Saksa riigi juhi tahtel ja Saksa sõjaväe abiga on vabastatud kommunistlikust terrorist, teame *me kõik, viimse meheni*: meie rahvas ei kuulu Itta, vaid Läände (1941a).

Mäe räägib siin *kogu* rahva nimel – „me kõik, viimse meheni” – , kes kuuludes Lääne kultuuriruumi, on kannatanud kommunistide (poliitilise) ja venelaste (kultuurilise) rõhumise all. “Meie” ei ole need, kes on “nemad”. “Meie” identiteet on järjekordses ajaloo katkestuskohas – nüüd-punktis, kus negatiivse vastandamise kaudu Teisele piiritletakse ennast, kuid positiivse identifitseerimiseni veel ei jõuta. Selle asemel kasutatakse tühisõnalisust: “esmaseks ülesandeks kõigil eestlasil tänapäev on ülesehitamine ja üksteise aitamine [...] *Igasugune* ülesehitav töö ja tõsine tööline on auasi...” (Mäe 1941a). „Meie”

²⁷ Ajalehtedes ilmusid samaaegselt trükised nii eesti kui saksa keeles.

kuulus küll läände – suurem samaväärsusahel koos sakslastega jt – , kuid mida lääne kultuur uues olukorras täpsemalt tähendas, oli veel teadmata. Eestlaste identiteediloome oli ühtäkki taas ärkamisajas.

Kuid üsna peagi hakkab „Euroopa uus kord” endast märku andma. Uus, saksa okupatsiooni aegne kommunikatsioonimudel on poliitilises diskursuses „meiet” subordineeriv²⁸. Koos sakslastega ühe tähendussüsteemi moodustamine lükkas eesti „meie” järjekordselt perifeeriasse. Selle iseloomust annab vähesel määral märku juba ülaltsiteeritud Hjalmar Mäe kõne: *meie maa vabastamine Saksa riigi juhi tahtel*. „Meie” ise justkui ei oleks soovinudki punavõimude kukutamist! Põllutöö direktor H. Saar lisab: ”Suurest tänutundest saksa rahva ja ta juhi Adolf Hitleri vastu, kes *meie rahva hävingust on päästnud*, peame oma tarvidusi kokku tõmbama”(1941).

3.2.3. Sakslastega “õnnelikku tulevikku”

Kohalike võimumeeste retoorikas ilmnis poliitilise kommunikatsiooni varjamatult saksapoolne ja -meelne kallutatus vahetult pärast 5. detsembrit, mil kinnitati ametisse uus võimustruktuur, eesotsas kindralkomissar Litzmaniga.²⁹ Eesti Omavalitsuse juhi kõnes ilmneb allutamine juba selgel kujul:

Uus tsiviilvalitsus loob meie maal nüüd ühtlase valitsusvõimu, kuna seni oli samade küsimuste korraldamiseks, mida nüüd kindralkomissar ainuüksi otsustab ja juhib, õigustatud mitu sõjaväelist asutust ja ülemat (Mäe 1941b).

Mäe tsitaat on deiktuliselt koormatud. Nüüd-punkt suhestub otseselt kindralkomisariga, kes “meid” *ainuüksi* juhib ja “meie” üle otsustab. Võimuvvertikaal kehtestatakse range

²⁸ Postimehes avaldati tõlkeartikkel “Eesti pale” saksa rindelehest *Die Front*, millest võib lugeda: “Tarvitseb vaid sõita raskepäraselt ja troostitult Venemaa lagendikelt Eesti voore maastikele....et näha ja teada: kõik see on põhjamaine elu. Kõik see kannab germaanluse pitsarit” (Postimees: 29.09.1941).

²⁹ Eesti võimustruktuur peale 5. detsembrit 1941 oli niisugune: Ida maa-alade riigiminister oli Alfred Rosenberg. Ida alad, millest üks oli Ostland. Viimane hõlmas Valge-Vene, Leedu, Läti ja Eesti. Ostlandi valitses riigikomissar Lohse. Eesti kindralkomissariaat eesotsas SA ülemgrupijuht Litzmaniga, jagunes omakorda 7 piirkonnaks, mille eesotsas olid piirkonnakomissarid: Tallinnas Walter Mentzel, Harjumaal ja Järvamaal Alexander Boecking, Tartu-, Valga- ja Võrumaal Kurt Meenen, Virumaal Friedrich Jenetzki, Lääne- ja Saaremaal Heino Shröder, Pärnu- ja Viljandimaal Hermann Rieken, Petserimaal Lothar Bombe. Eesti Omavalitsus Hjalmar Mäe juhtimisel allus otseselt Litzmanile.

allumissuhtena. Omavalitsus kõlab selles kontekstis pigem iroonilisena. Tabavam oleks juba Enesevalitsus.

Kuid Litzman pole hierarhia tipp:

Kindralkomissar teatas, et nüüdsest peale on tee selge ja sirgjooneline ning Adolf Hitleri juhtimisel viiakse maa ja rahvas vastu õnnelikule tulevikule...Tsiiviilvalitsuse ametisse astumisega on meie rahva ajaloos ka vormiliselt alanud uus lehekülg, tee uude tulevikku. (samas)

Kõnes ilmneb samasugune alluvussuhe, mida võis täheldada esimesel nõukogude okupatsiooniaastal. Ainusubjekt (Hitler), luues lausungi “ajaloolise aja” ja lausumise tingimused kõnesituatsioonis osalejatele, annab meie-kategooriale olemistingimused. Seetõttu ei ole tarvilik, et Hitler/Stalin ise vahetult – “näona”/ „isikuna” – dialoogis osaleks. “Objektiivsus” on juba kehtestatud, mitte käesoleva konkreetse kõnehetke tulemus. *Vastu õnnelikule tulevikule* tähendabki, et see õnnelik aeg eksisteerib valmiskujul tulevikus juba olemasolevana (Hitleri looduna), kuid paradoksaalsel kombel just selle “objektiivsuse” tõttu potentsiaalsusena ka olevikus. Olevikku hinnatakse – sarnaselt sotsrealistlikule kaanonile³⁰ – tuleviku perspektiivist: Hitleri visandatud tuleviku tsiiviilvalitsuse poolse vahendamisega algab vormiliselt uus lehekülg *meie* rahva ajaloos. Aja erinevad modaalsused on koondatud ühte nüüd-punkti.

Me läheme vastu mitte ainult uutele tegudele [...], mitte ainult uuele tulevikule ühises Euroopas, vaid ka uuele hingelisele alusele ja uuele mõtteviisile [...] Olgu nüüd selge igale ühele, et temal on nüüd käia üks tee, ja igauks, kes sellest teest tahab kõrvale kalduda, peab teadma, et ei saa siis olla teisiti, kui ta on selle tee vastu (samas).

Lausungi “objektiivse ajaloo” sõltumatus kõne hetkest kehtestab ühtlasi binaarse maailmamõistmise mudeli. Need, kes ei ole “meiega”, on “meie” vastu. Tõde *versus* mittetõde. Kolmandat teed, mis võiks ilmned Hitlerist sõltumatute dialoogide läbi, siin ei tunnistata.

³⁰ Sotsrealistliku ja natsionaal-sotsialistliku esteetikakaanonite sarnasustest vt. I. Golomštok “Totalitaarne kunst” (1994).

3.2.4. Kaks ühes...

Analüüsitava Hjalmar Mäe kõnes (1941b) rõhutatud „meie” uus algus ei vastandu enam üksnes venelastele ja kommunistlikule režiimile, vaid see opositsioon hõlmab nüüd ka kogu eelnevat Eesti Vabariigi perioodi:

Lõplikult on möödas aeg, kus erakonnad püüdsid *meie rahva* hinge mürgitada killustamisega, *neid* üksteise vastu üles ässitades³¹ (samas).

Vastandumine nüüd-punktis eestlaste oma ajaloole, eriti ainsale vabadusperioodile, tähendab erinevussuhte kehtestamist ühtse „meie” sees. Kirjeldatavas kõnes ilmneb esimest korda temale iseloomulik “meie” konstrueerimise dialektika. Üheltpoolt rõhutab Omavalitsuse juht “rahva” ühtsust: „meie rahva hinge mürgitamine”. Mäe räägib siin justkui rahvast tervikuna. Kõneleja poolt kujutatud “meie” ja “rahvas” on sünonüümid. Identiteeti loov samasussuhe esineb siin läbi vastanduse erakondadele ja tollasele võimule. Samaaegselt ta lõhestab kõnes selle ühtsuse, kui räägib “neist” ühtse “meie” seas: „neid üksteise vastu üles ässitades”. „Meie” sees kehtestatakse erinevussuhe. Jääb mulje, et “rahva” seas eksisteerivad kaks „meiet”. Üks on alati Mäe poolt positiivsena kujutatud. Selle “meie” jaoks oleks Mäe justkui hea karjane, kellele järgnedes jõuab “meie” vastu õnnelikule tulevikule. „Meie” on samaväärne Mäega. Õigemini öeldes: Mäe loob selle „meie” enda „minast” lähtuvalt. Teine “meie” aga ilmutab teatud tõrksust ja kontrollimatust – see on “rahva” negatiivne “meie”. Niisugune „meiede” dualismi samaaegsus “rahvas=rahvuses” tervikuna funktsioneerib puhverina, kuhu vajaduse korral positsioneeritakse need, kes “õigest” teest tahavad kõrvale kalduda. Samasugune “meie” topeldatus³² kõnes jätkub:

Kinnitan veelkord, et tsiviilvalitsuse alates ei võta me endisest Eesti Vabariigist üle mingisuguseid poliitilisi vahekordi, ei ka mingisuguseid poliitilisi organisatsioone ega ka mingisugust võitlust (samas).

³¹ Erakondlike killustumiste aeg oli möödas juba 12. märtsist 1934. aastast.

³² Vrd. Litzmani „meie” moodustamist: “Meie kõik, ilma erandita, kuulume kokku. Peame üksteist tundma, üksteisest arusaama, niivõrd kui see on *vajalik* ja võimalik...Meie, rahvussotsialistid, oleme alati loobunud lubaduste andmisest, mille täitmisel ei ole me kindel”(Litzman 1942a). Esimene lause loob “meie” ühtsuse, kuid juba ülejäätmises lauses on tegelik “meie” piiritletud rahvussotsialistidega. Sellel foonil muutub tähenduslikuks ka tsitaadi teine lause – tundmine ja arusaamine, niivõrd kui see on *v a j a l i k* rahvussotsialistidele.

Kes on see “meie”, kes distantseerub? Kui tegemist oleks ühtse tervikuga, siis muutuks mõttetuks Mäe poliitilise seisukoha järjekordne kinnitamine. Sellisel juhul oleks kõik n-ö “omad poisid” ja Mäe lausuks ainult seda, mis niigi “meiele” teada. Lausumine muutuks tautoloogiliseks. “Meie” ju ise otsustasime, et elada vabariigiaegsete standardite järgi on vale. Juhul aga, kui kõne adressaadiks on negatiivne “meie”, siis muutub Mäe lause tähenduslikuks. See oleks hoiatav näpuviibutus, mille eesmärgiks *endise võitluse* vaigistamine. Ja vabariigiaegne võitluse narratiiv kattub üheselt vabaduse narratiiviga. “Pätsu ajastu” eestlase rahvuslikku loomust määratlevateks faktoriteks olid: isamaa ja perekonna väärtustamine, osalemine isamaalistes ühingutes, rahvuslike tähtpäevade tähistamine. Sakraalsust omasid muinasaeg ja Lembitu, Päts ja Jakobson, Laidoner ja Vabadussõda, isamaa-lüürika ja rahvaluule jne, mis koos kujundasid rahvusterviku olemuse (Ots 1998: 67).

Mäe edasised kõned kinnitavad uue vabadusekontseptsiooni eksplitsiitsust: “Euroopa tulevasse suurde riiki kuuludes on ette näha eesti rahva elustandardi suurt tõusu, *palju kõrgemale* kui see oli enne sõja algust” (Mäe 1941c). Vabaduse kadu suurriigi (Suur-Saksamaa) koosseisus kompenseeritakse elukvaliteedi tõusuga. Ühes järgmise aasta kõnes jätkab ta:

Juba tol ajal pidi iga mõistlik inimene endale ütlema, et väikeriigid on vaid ülemineku aja nähtus. [...] Alustada uut tulevikku käsikäes saksa rahvaga ja Adolf Hitleri juhtimisel (Mäe 1942b).

Sama meelt on ka sisedirektor O. Angelus, väites et “Võideldes saksa rahvaga [...], võtame üle ka nende põhimõtte: üldsuse huvid seisavad kõrgemal isiklikust huvist” (1942). Seda lauset võib lugeda inimese ja rahva vahekorra mudelina, kuid siin kontekstis tuleks teha metafoorne ülekanne: Saksamaa kui üldsus ja isiklik huvi kui Eesti huvi. Just niimoodi on võimalik mõista ka kindralkomissar Litzmani kõnet 24. veebruaril (Eesti iseseisvuspäeval!)³³:

See aeg on igavesti möödas, kus vaevalt et ühe miljoni suurused rahvad võiksid jääda püsima, kui suurte rahvaste võitlus käib nende olemasolu ümber (1942).

Litzman on asesõnade mitmetähenduslikus kasutamises sama osav kui Mäe. Adressaadile jääb arusaamatuks, kes on “need”, kelle olemasolu ümber võitlus käib. Kui “nende” all mõelda väikseid – ühe miljoni suuruseid – rahvaid, siis peaks just see võitlus tagama “neile” iseseisvuse. Teisalt on võimalik “nende” alla paigutada suurrahvad, kes võitlevad oma olemasolu pärast.

³³ Erinevalt iseseisvuspäevast oli Võidupüha tähistamine n-ö “kolmanda lehekülje teema”. Seda seostati suvise pööripäeva tähistamisega.

Mõistmaks paremini uue rahvusterviku vastandumist vabariigiaegsele rahvusterviku kategooriale, teen lühikese tagasivaate selle termini kujunemisse.

3.2.5. “Meie” *oma* rahvustervik

Rahvust võib defineerida sotsiaalse organisatsioonina, mida enamik tema liikmeid käsitleb imaginaarse kogukonnana ja mis tugineb ühisele riigiaparaadile. See definitsioon nõuab sellise “rahvuse liikmete enamiku uskumist neid kõiki sotsiaalseks struktuuriks liitvatesse teatud ühtsuse elementidesse” (Elwert 1991: 2369). Eeldatakse n-õ horisontaalset solidaarsust koos kehtivate kohustuste ja nõudmistega (samas). Üks olulisemaid mõisteid vabariigiaegses ideoloogias, mis kätkes endas selliseid kujuteldavaid eestluse karakteristikaid, oli *rahvusterviklikkus*. Aktiivsemalt hakati poliitilisel areenil *rahvusterviklikkusest* rääkima aastatel 1934–1935. Nendel aastatel ilmunud kogumikus *12. märtsi radadel*, mis sisaldas riigipöörde läbi viinud poliitikute artikleid, tuleb rahvusterviklikkus ühe peamise mõistena rahvusideoloogiasse. Eelkõige on see põhjendatav poliitilise ja majandusliku ebastabiilsusega Eesti Vabariigis: aastatel 1931–1933 jõudis Eestis haripunkti ülemaailmne majanduskriis, sisepoliitikas viis parteidevaheline leppimatus poliitilise ebastabiilsuseni, mis Eestis oli niigi kõrge — alates iseseisvuse väljakuulutamisest oli vahetunud 23 valitsust. Need tendentsid kulmineerusid 1930ndate aastate alguses parlamentarismi kriisiga (Eesti ajalugu 1992: 102). Uue valitsuse esmaseks eesmärgiks sai ühiskondlike lõhede ületamine, kus “igal klassil oleks täita oma ülesanne *rahvustervikus*” (Eenpalu 1936a: 4–5) ja rahvusliku üksmeele leidmine ning selle mobiliseerimine “arusaamas, et kõik, mis on pühendatud isikliku töö ja ettevõtte kaudu enese isiklikule huvile, on ühtlasi pühendatud ka üldisuseks isamaale” (Eenpalu 1936a: 11). Kuni vabariigi likvideerimiseni kuulub *rahvusterviklikkuse* mõiste poliitilisse retoorikasse (Ventsel 2002).

Rahvusterviklikkuse idee juured ulatuvad tagasi saksa romantikuteni. Põlisrahvaste keeles nähti sünekdoohhi printsiibi valgusel kunagise kunstitöö riismeid, rahvaluules aga killukesi mineviku looduslähedasest kultuurist. Juurte taasleidmise kaudu arvati võimalik olevat taastada rahvuse “üleindividuaalne “mina”, mis koondaks rahvuse harmooniliseks kõrgemaid sihte seadvaks ja neid järgivaks tervikuks” (Eenpalu 1936a: 8). Ajaloolise kollektiivsustunde ehk n-õ rahvusliku “massihinge” teooriaid kohtab tollaegsetes moodsates rahvusideoloogiates sagedasti, ja seda mitte ainult Saksamaal, vaid ka leedulaste, poolakate ja tšehhide juures (Kruus 1940: 5). Inimeste harmoonilist kooseksisteerimist käsitletakse siin *Gemeinschafti* vaimus: urbaniseerunud ja mehhaanilise ühiskonnamudeli asemel eelistatakse

ruraalset, orgaanilist unitaarsust; loomuvastasest korrast minnakse loomuliku korra juurde; lõpuks konfliktilt harmooniale (Donskis 1995: 2355).

Uue *rahvusterviku* ürghinge juured asuvad sügavalt maarahva vaimus. “Üksnes maal on töö ja elu tihedalt kokku kasvanud, üks tervik” (Liideman 1934: 10). “Inimene puhtal kujul on pelk abstraktsioon. On ainult teo inimene; inimene avaldub teos, oma oludes” (Liideman 1935: 63). Paratamatult tähtsustab maa ja töö ühtekuulumine eelkõige kehalist tööd. “Maailmavaate aluseks ei saa olla raamat, viimane on üksnes lisaväärtuseks elu ja töö kaudu haaratava reaalsuse tabamisel” (Liideman 1935: 19). Siin on näha eestlastele iseloomuliku tööeetose seletamist töö (kehalise), elu ja maaolu olemusliku seotusena. Arvestades eestluse tekkimise ja kujunemise ajaloolisi tingimusi, on argraarfilosoofia olulisus mõistetav. Eestlased määratlesid end veel 19. sajandi keskpaigal *maarahvana*, mis oli otseselt seotud enda identifitseerimisega elupaiga alusel: talupojaseisuses eestlased elasid maal, mõisates ja linnades elasid *saksad* (Veidemann 2000: 1814). Sama meelt on peaminister Jüri Uluots, kelle sõnul on maa ja looduslik asend “see taimelava, kust rahvus oma elujõudu võib ammutada” (Uluots 1940) ja siseminister Ants Jürima: “Maa on rahvuse hälliks, mitte ainult saaduste tootjaks” (Jürima 1940). Põllutöö minister A. Tupits on veel radikaalsem: “Tööstus ja linnastumine oleks patustamine rahvuse vastu. Vastupidi — tuleb rohkem perekondi maale tuua” (Tupits 1940). Siinjuures on tähenduslik riigimeeste kõnedes tööalade järjekord — kuni võimuvahetuseni oli esimesena alati toodud põllumees või talumees ja alles siis järgnesid töösturid, haritlased jne.

Lühidalt iseloomustab *rahvusterviklikkuse* mõiste arusaama ühiskonnast kui orgaanilisest tervikust. Sarnaselt elusorganismiga mõistetakse orgaanilise riigi ja ühiskonna teooriates ühiskonda vastastikku sõltuvate osade ühtsusena. Riiki ja ühiskonda kujutatakse reaalsete kõlbliste tervikutena, mida toetab mõnevõrra salapärane idee, et “tervik on suurem kui osade summa” (Hagopian 1993: 383). Kasvades välja rahvuse sisemistest, vaid talle omastest tõukejõududest saab orgaanilises riigiteoorias ühiskonna legitiimsuse aluseks rahvuslik vaimsus, immanentsete seostega orgaaniline kogukond (Maceina 1990: 74–75). “Rahvuslik iseolemine on tähtsam kui inimese iseolemine, viimane osutub võimalikuks üksnes läbi esimese” (Päts 1939). “Rahvaliikmed on üksteisega sisemiselt seotud” (Uluots 1939). See idee tunnistab ühiskonnas struktuuri hierarhiat, kus mõned mängivad suuremat rolli kui teised. Sama meelt on minister Oidermaa, kes 1939. aasta presidendi sünnipäeval kirjutab: “See mis rahva seast on tulnud kuulub rahvale. See on rahva vara, rahva kapital, mida Konstantin Pätsi näol näeme kasvamas aasta-aastalt ikka tugevamaks ja mõjuvõimsamaks”

(Oidermaa 1939). Orgaanilise ühiskonnateooria mõju 1930ndate aastate Eesti poliitilisel maastikul on täheldatud varemgi (Karjahärm 1995: 681).

Hjalmar Mäe kõnedes esineva rahvusterviku sarnasused vabariigiaegse rahvusterviku kategooriaga on ilmsed. Ka siin rõhutatakse eestlase hingemaailma seotust *maaga*: “juured on maas” (Mäe 1942a). Samuti kultustatakse tööd:

Selle rahvusterviku tundega ehitame ka *meie* oma tuleviku ülesse [...], et selles tulevikus, mida me rajame, on *ainukeseks* määravaks teguriks *töötav* inimene (Mäe 1942d)

Tööeetos oli olemuslikult seotud rahvusliku vaimsuse ja selle kaudu maaga. Ennekõike oli tegemist harmoonilis-müstilise rahvushinge ja eestluse oma “mina” leidmisega, mida keegi täpselt ei osanud ette kujutada³⁴. Eestlase ühistöö oli kui kollektiivne lunastus. Tähenduse defineerimatus võimaldas seda mõistet kasutada ka uutes oludes, sest oli võimalik sellele anda eelnevaga teine tähendus. Mäe rõhutabki korduvalt vabariigiaegse rahvustunde näivuslikku ja võltsi loomust:

Meile näis, et kõik see, mis meil oli oma kodus kõrvalise väärtusega. Kui meie *haritlased* sõitsid välismaale...tulid vasikavaimustusega tagasi ja pidasid oma kodumaad halvaks. [...] Selleks et olla “eurooplased” suitsetasid piipu ja rääkisid inglise keelt mõne sõna, mängisid bridži ja kandsid Pariisist toodud tualette, siis ei olnud nad paremad, kui need vene ohvritseri naised, kes siidöösärkides tulid laulupeole. *Iga sugu kadakaid oli meie rahva hulgas* (Mäe 1943).

Mäe kõnes ilmneb jällegi “meie” topeldatus – “meile näis” ja “iga sugu kadakaid oli meie rahva hulgas”. Esimene lause räägib rahvast tervikuna, siia “meiesse” kuuluvad ka need, “kellele näis”... Kuid viimases lauses on need juba mäelikust „meiest” välja heidetud. Oluline Mäe kõnes on “väljaheidetute” kultuuriline seostamine inglise, prantsuse ja vene kultuuriga. Mäe kõnedes eristatakse „meid” kui eestlasi tervikuna ja „meid” kui poliitiliselt kuulekaid, keda Mäe „mittemina” allutades loob. Poliitilises retoorikas on viimane „meie” just see, kelle nimel Mäe kõneleb.

³⁴ Töökultuse ideoloogilisest muutusest esimesel nõukogude okupatsiooni aastal vt. (Ventsel 2005)

3.2.6. Taas huku äärel

Mida lähemale jõudis rindejoon Eestile, seda enam muutus riigimeeste retoorikas võitlus poliitiliste süsteemide vahel titaanlikuks sõjaks kultuuri ja mitte-kultuuri vahel. Mäe kõnes ilmneb (1942b) kultuuriline üleolek venelaste suhtes näiteks iseseisvuspäeva kõnes³⁵:

Me teame, kui võõras on alati meie rahvale venelane, me teame, kui võõrd tundsume ennast venelastest peajao kõrgemana ja teame, millise tundetusega on venelane meid alati kohelnud.

Kuid eelkõige on siin tegemist veel “meie” ja venelaste vastandamisega, milles rõhutatakse pigem “meie” traagilisele veneaja kogemusele.

Oluliselt muutub sõjaretoorika peale Stalingradi lahingut. Nüüd pole tegemist üksnes kommunismivastase võitlusega, vaid eelkõige võitlusega Öhtumaa kultuuri edasikestmise eest:

Võitluse bolševismi vastu on jõudnud otsustavasse ajajärku. Eesti rahva ja kogu Euroopa saatus, kultuurirahvaste ja iga üksiku eestlase elu sõltub sellest saatuslikust hiigelheitlusest, milles saksa rahvas eestvõitlejana võitleb (Mäe 1943a).

Kõnedes identifitseeritakse eesti rahvas euroopa kultuurirahvana, kes võitleb koos teiste rahvastega kultuurituse vastu ja oma eksistentsi eest. Sama ütleb kuu aega hiljem ka Litzman (1943a). Kuid erinevalt Mäest on kindralkomissari kõne olulisel määral natsionaalsotsialistlikust ideoloogiast angažeeritud. Pöördudes Eesti Leegioni sõdurite poole, ütleb ta:

Teie rahva põhja-germaani olemus ja ta võitlusvaim ühinevad nüüd SS rahvussotsialistliku maailmavaatega. Nii jääb teie leegioni vaim võidukaks üle kõigi juutlike ässituste ja Nõukogude loomaliku nüriduse ees (Litzman 1943a).

Kultuuriliselt kuulume küll Euroopasse, kuid meie-kategooria kannatab permanentse puudujäägi käes. Alles natsionaalsotsialistlik vaimsus teeb meist võitmatud sõdurid ja “tõelised eurooplased”. Juudivastane retoorika esineski nüüd ainult saksa võimumeeste

³⁵ Nii selgitab Litzman samal päeval ühise võitluse eesmärke puhtalt kommunismivastase võitlusena: “Peate aru saama, et see sõda ei ole mitte Saksamaa sõda, vaid kogu Euroopa võitlus kommunismi kui kapitalismi vastu...Mõlemad on täis juutlikku vaimu, seda juutlikku vaimu, mis ei tunnusta ühtki rahvust ega kultuuri” (Litzman 1942b). Kohalike riigimeeste kõnedes esines juuditeema harva (Mäe 1942e; 1943a; 1943b).

kõnedes (Litzman 1943b; 1944a) ning Kolmanda Reichi tipp-poliitikute kõnede tõlkeartiklites (Goebbels 1943a; 1943b; 1943c; Hitler 1943).

1943. aastal, kesksügisel hakkas ideoloogiline kontsept “Vaba Euroopa eest” poliitilisest retoorikast kaduma. Tõsi, seda kohtab veel Litzmani kõnes 1944. aastal, kuid eesti riigimeeste juures enam mitte³⁶. Oma – võõra opositsioon oli nüüdsest varjamatult elu – surma opositsioon. Ideoloogilis-kultuurilised erinevussuhted tühistatakse. Mäe ütleb otse:

Kui enamlik Venemaa tuleb uuesti meie kodumaale, siis on meie rahva heaolu lõplikult võetud ja meil ei ole siis enam kodumaad, vaid meie kodumaa on siis surnuaed (1943e).

1944. aasta veebruaris, kui Punaarmee suurpealetung Eesti pinnal oli kestnud üle kuu, on Mäe veel resoluutsem:

Te teate, et Nõukogude Liidu poolt on sõjaväelastele antud käsk tappa *kõik eestlased*, soost ja vanusest vaatamata (1944).

Surma lähedus liidab eestlased taas ühtseks tervikuks. Surma ees on kõik võrdsed!

Saksa okupatsiooni aegne kohaliku „meie” konstrueerimine algas esmalt vastanduse kaudu bolševismile. Ühtlasi loodi sel viisil samasussuhe lääne kultuuriruumiga, mida eelkõige kehastas saksa kultuur. „Meie” olime eestlased, aga mitte venelased, olime läänlased, aga mitte ida rahvas, me polnud kommunistid, vaid olime.... Vastandumine kommunismile kui poliitilisele identiteedile, jättis alguses „meie” positiivse määratlemise tühjaks. Kuid peagi oli selge, et poliitiline identiteet tähendas kuulumist Suur-Saksamaa koosseisu. See tähendas aga vabariigiaegse poliitilise identiteedi tühistamist. Ühes sellega lõhenes Mäe kõnedes ühtne „meie” kaheks eristuvaks „meieks” – „meieks”, keda Mäe lausumise subjektina „mittemina” allutades lõi ehk n-ö mäelik „meie” ja „meieks”, keda ei olnud võimalik allutada. Viimane esines kui puhver, kuhu sai positsioneerida need, keda oli vaja mäelikust „meiest” välja arvata. Meie-kategooriat iseloomustas rahvusterviklikuse mõiste, kuid erinevalt vabariigiaegsest, sai see sisuliselt määratletud allumissuhtena saksa ülemvõimule.

³⁶ “Saksamaa, ... on kujunenud tõeliseks *Euroopa idee* kandjaks. Temast, Euroopa südamest, sünnib uus kord, mis kindlustab kõigile *meie mandri* rahvaile rahuliku tuleviku ning hoiab neid edaspidiste sõdade eest Euroopas” (Litzman 1944).

Vabadusvõitluse narratiiv, mille ümber paljuski põimus kogu vabariigiaegne eestlase rahvuslik identiteet, kadus poliitilisest retoorikast.

Mida lähemale rinne Eestile jõudis, seda enam muutus opositsioonipaar „oma” – „võõras” vastandumiseks kultuuri ja mitte-kultuuri vahel, väljendades võitlust elu ja surma peale. Ideoloogilis-kultuurilised erinevused sõjapoolte vahel taandati poliitilisest retoorikast. „Meie” ei võidelnud mitte õhtumaa kultuuri eest, vaid oma eksistentsi eest. Bolševism identifitseerus nüüd üksnes elu radikaalse välistatusega – surmaga.

3.3. Sõjajärgne “meie” konstrueerimine Stalini surmani 1953. aastal

Suur Isamaasõda 1941.–1945. a. omas nõukogude historiograafias erilist tähendust. Sõjast sai vaatamata tohututele ohvritele kogu nõukogude epohhi kuldne keskpaik. “Nõukogude rahvas”, mis iganes konnotatsioon see kõrvalseisjas ka ei tekitaks, formeerus just Suure Isamaasõja päevil. Sõjaperiood oli selleks ajaliseks tähiseks, mil rahvas astus lõplikult bolševike poole, legitimeerides Lenini järglaste võimupretensioone (Dobrenko 1993: 210). Kuid mitte üksnes sõda ja selle läbi “meie” eksistentsi reaalne ohustamine ei toonud kaasa konformismi teadvuse tasandil. Sõjaperioodil kristalliseerus lõplikult ideoloogiline nihe, mis sai Nõukogude Liidus alguse juba kolmekümnendate aastate keskpaigast. Revolutsioonilise innukuse vaibumine natsionaal-bolševismis ja “rahuliku ülesehituse” paatos väljendab ideoloogilist kannapööret ja osutab maailmarevolutsiooni kontseptsiooni lokaliseerumisele – “sotsialismile ühel maal”.

Alljärgnev peatükk analüüsib, mil viisil kajastus see ideoloogiline nihe eesti parteitegelaste kõnedes. Kuidas poliitilistes kõnedes positsioneeriti kohalik „meie” „nõukogude rahva” kui terviku sees. Ptk. 3.1 näitas, et esimese nõukogude okupatsiooni ajal määratlesid kohalikud võimumehed „meiet” oma retoorikas paljuski veel klassivõitluse teooriast lähtuvalt. Analüüsimaterjaliks on kasutatud 1944.–1953. a. ilmunud ajalehe Rahva Hääl numbreid.

3.3.1. „Kallid vennad ja õed!”

Augusti keskpaigas jõudis Punaarmee esimesse suuremasse Eesti linna. Võrus, millele sai mõneks ajaks olla Nõukogude Eesti pealinn, pöördus uus okupatsioonivõim rahva poole järgmiselt:

Nõukogude Eesti kodanikud! Nõukogude Eesti mehed ja naised! Kallid vennad ja õed! (Karotamm 1944a)

Pöördumine on siin tsitaadis suunatud kolmele adressaadile. Pearõhk Karotamme lausungis on poliitilisel identiteedil: „Nõukogude Eesti kodanikud!” See loob järjepidevuse esimese nõukogude okupatsiooniga ning selle läbi muutub Punaarmee vallutusretk vabastusretkeks. Tähelepanuväärne on, et pöördumises puudub sõna "seltsimees", mis muutus enne sõda kõnede faatilises funktsioonis valdavaks. "Seltsimees" seostus ennekõike bolševike Parteiga, nõukogude võimuga ning nende kaasvõitlejatega. Seega markeerib sõna puudumine olulist aktsendi muutust – vaatamata Nõukogude Eesti rõhutamisele, tahtsid võimumehed algselt distantseeruda Parteist. Pöörduja on eelkõige adressaadiga kaaskannataja, kes saksa okupatsiooni tõttu oli sunnitud kodust – Nõukogude Eestist – eemal olema. Seda rõhutab ka pöördumine meeste ja naiste, õdede ja vendade poole, mis lisab oluliselt intiimsust adressaadi ja adressandi vahele. Pöördutakse justkui pereliikmete poole, keda ei erista mingid poliitilised vastandused, vaid hoiavad koos pere-ja veresidemed. Eestlased jõuavad koju! Ühtlasi kopeerib Karotamm teatud mõõndustega kuulsat Stalini pöördumist rahva poole sõja esimestel päevadel (Stalin 1941).

3.3.2. Sakslane – „meie” igipõline vaenlane

Järgneval analüüsin käimasoleva sõja kujutamist poliitilises retoorikas ja selle kajastusi opositsiooni „oma“–“võõras“ modelleerimisel. Karotamm jätkab ülaltsiteeritud kõnes:

Olgem valmis *meie* kodumaa ajaloo *kõige* otsustavamateks silmapilkudeks, kus *meie* lõplikult võidame oma maa ja rahva põlise vaenlase – sakslase ning lähme vastu oma võidule ja vabadusele! (1944a).

Ideoloogiline muutus „rahva“ identifitseerimisel ilmneb siin kogu oma selguses. „Meie” kodumaa ajaloo sidumine põlise vaenlasega – sakslasega, muudab oluliselt „meie” ajaloo narratiivi. Esimesel nõukogude aastal kattus „meie” ajalugu eelkõige sündmustega revolutsioonijaloo: „Ka meie oleme Vene revolutsiooni lapsed” (Barbarus 1940a). Revolutsioon on „meid” sünnitanud ja „meile” elu andnud. Kõik, mis enne revolutsiooni toimus, polnud „meie” enesemääratlemise seisukohast relevantne. Oluliseks sai nüüd-punkt, millelt iga lausumisega loodi enesele „ajaloolist aega”, kuhu „meie” sai ennast positsioneerida.

Sõjajärgne nüüd-punkt kannab endas aga minevikulist tagasivaadet. Eelkõige taaselustasid võimumehed oma kõnedes eestlase kollektiivses kultuurimälus oleva narratiivi sakslasest kui ajaloolisest põlisvaenlasest ja Punaarmeed nähti vabastajana just selle narratiivi valguses. Sakslase kujus kangastus „meie“ vabaduse võimatus. Sakslased olid need, kes võtsid muistsetelt eestlastel vabaduse ja võtsid vabaduse ka „meilt” 1941. aastal. Ptk. 3.2 analüüs

näitas, et saksa okupatsiooni ajal puudus kohalike võimumeeste retoorikas vabaduse diskursus pea täiesti. Vabadus oli seal seotud eelkõige kuulumisena Suur-Saksamaa koosseisu, kes kehastas vaba Euroopat. Kui on vaba Saksamaa, siis oleme vabad ka „meie” – eestlased. Vabadus sakslastest ei tulnud kõne allagi.

Uus vabanemine on seega vana ja ürgse võitluse lõplik lõpuleviimine. Seda kinnitab ka Karotamme edasine kõne:

Näidakem *nüüd* ennastsalgava ja vapra saksavastase võitlusega, et saksa röövlid ei ole suutnud ei seitsme orjastussajandi ega ka kolme viimase vägivalda aasta kestel hävitada *meie* vabadusiha...et oleme Lembitu ja Tasuja rahvas, et oleme jäänud ustavaks oma sünnimaale – Nõukogude Eestile!

Määratledes peamist “võõrast” rahvusena, toob see kaasa mitu olulist tagajärge. Esiteks, vaenlaseks muutus saksa rahvus tervikuna, sest ei leidu kriteeriume, mis eraldaks “head sakslast” “halvast sakslasest”. Saksa rahvus oli tervenisti kurjuse kehastus: “Sakslaste saatanlikud plaanid” (Karotamm 1944b) Teiseks, konstrueerides vaenlase ajaloo, siis peab “meie” identiteedile vastanduv narratiiv kujutatud olema ilma ajalooliste katkestusteta. Vaenlane tuleb historiseerida. “Nende” narratiivi katkematus saab “meie” järjepidevuse tingimuseks. Seetõttu täidetakse tühimikud ajaloo meelevaldsete tõlgendustega:

Kodanlikud natsionalistid, kes riisusid Eestit veerand sajandit, paljastasid okupatsiooni aastail täielikult oma saksa fašismi liitlaste jõleda roimarinäo. Eesti rahvas õppis tundma kodanlike natsionalistide palet, kes kakskümmend viis aastat ehtisid end Eesti iseseisvuse kaitsjate rüüga (Karotamm 1944c)³⁷

Siin tsitaadis identifitseeritakse vaenlane nii poliitiliselt kui rahvuslikult. Sakslane on eelkõige fašist. Eestlase kannatajaidentiteet ja vabadusvõitluse narratiiv ei katke kahekümne viie iseseisvusaastaga. “Meid” rõhusid muinasajast peale sakslased – ristirüütlid võtsid vabaduse, “meie” esiisad pidid pärisorjadena teenima mõisnikest baltisakslasi ja iseseisvusajal petsid “meid” sakslaste sabarakkudest kodanlikud natsionalistid. “Võõra” “tühi koht” täidetakse ainuüksi sakslasega. Sõda sakslaste vastu pole siin mitte sõda erinevate kultuuride vahel (vrd ptk 3.2). See on teisejärguline. “Nende” suhtumist eestlastesse on läbi aegade iseloomustanud üks ja sama käitumismuster: “see on vägivald, rõhumine, kurnamine, orjuses hoidmine, peks

³⁷ Sarnane, ainuvaenlasest lähtuv ajaloo ümberkirjutamine esines ÜK(b)P liikmete kõnedes: “Ei saa ajaloo arveist maha kanda ning unustada meie partei võitlust trotskistide, zinovjevlaste, buhharinlaste vastu, kes olid, nagu see on tõestatud, fašismi ustavad teenrid ning püüdsid õõnestada Nõukogude Liidu võimsust” (Malenkov 1946).

ja piin, eesti rahvuskultuuri kägistamine” (Karotamm 1944b). Surma ja piina retoorika laseb näha sakslase tegevuses ainult üht mõtet: “nende” eesmärgiks oli kogu eesti rahvas hävitada. Nõukogude propaganda sarnaneb äravahetamiseni sakslaste – ja Mäe – poliitilise retoorikaga. Mõlemad lähtuvad vaenlase konstrueerimisel rahvuslikust vastandusest ja mõlemad taandavad “võõra” tegevuse ühele eesmärgile: tappa “meie” – eestlased. Tapmine tapmise enda pärast.

Oli ainult üks jõud maailmas, kes suutis vastu hakata ning lõpuks ka võita puhta kurjuse kehastuse – saksa rahvuse. Selleks jõuks oli Punaarmee, kes “päästis eesti rahva hävitamisest hitlerlike röövliite poolt” (Karotamm 1944c). Kuid Punaarmee pole enam internatsionaalse proletariaadi eessalk, vaid eelkõige vene sõjatradsitsioonide jätkaja: “ilma suure vene rahva ennastalgava abita poleks eesti rahvas iial endalt heitnud fašistlike okupantide iket” (samas). Järgnev alapeatükk kirjeldabki “meie” positioneerimist suurema “meie” – “nõukogude rahva” sees.

3.3.3. Venelane – “meie” igipõline kaaslane

Asetades “võõra” pikemasse ajaloolisse perspektiivi, historiseerime selle vastanduse läbi ka ennast. Karotamme kõnes (1944a) samastas “meie” ennast juba muistsete eestlastega – Tasuja ja Lembitu rahvaga – , ning see ajalooline järjepidevuse ahel ulatus Nõukogude Eestini. Kuldajastu arhetüüp leiab taaskasutamist poliitilises retoorikas, kuid uues nüüd-punktis hoopis erinevalt Eesti Vabariigiaegsest ideoloogiast. Rahvuslikust eneseteadvustamisest alates on eestluse ideoloogid (väljaarvatud mõned erandid, nt. Oskar Loorits) pidanud eestlasi Euroopast pärit rahvaks. Selle all on enamasti silmas peetud kuulumist Lääne-Euroopa kultuuriruumi, mille sees on omakorda toimunud väiksemad diferentseerumised sarnasuse alusel (nt. Balti ja Põhjala identsus, *Noor-Eesti* eurooplus) (Ventsel 2002). Tõsi, lääne mõttes eurooplus kujunes eestlase identiteedi lahutamatuks osaks alles pärast Eesti Vabariigi väljakuulutamist, sest iseseisvumise ajal olid kontaktid Lääne-Euroopaga tihedamad kui kunagi varem.

Vaatamata sellele, et eestlased said tagasi oma ajaloo, oli see hoopis teine ajalugu võrreldes sellega, mida ma kirjeldasin ptk. 3.1.3.1. Sõjaaegne ideoloogiline enesepilt liidab eestlased ajalooliselt saatusühtsusesse vene rahvaga³⁸. Sellest annavad märku kaks Vares-Barbaruse 1944. a. sügisel peetud kõnet:

³⁸ Esimese nõukogude okupatsiooni aegne allumissuhe kehtestati VK(b)P ja selle allorganisatsioonide vahel. Hierarhia rahvuslikul alusel tekstides eksplitsiitselt ei kajastunud.

Ühine võitlus liitis siin (Tartu all) 1224. aastal relvavendadeks suure vene ja väikese eesti rahva, kujuures otsustati pigem koos surra. [...] See vereside on nüüd uuesti kinnitatud, värskendatud ja laiendatud (1944a).

Ja:

Meie võlgneme tänu sõbraliku abi ja toetuse eest kõigile NSVL rahvastele, eesotsas suure vene rahvaga, kelle relvavendlus *varemgi* on *meie ajaloo* kestel *otsustavaks* teguriks on olnud (1944b).

“Meie” olime juba eestlaste muistse vabadusvõitluse ajal võitluses sakslastega seotud vene rahvaga. Kuid isegi ajalootõlgenduses kehtestatakse alluvussuhe – suur vene rahvas pole mõeldud mitte demograafilise suurusena, vaid ennekõike vaimse kvaliteedina (великий). Tõsi, tol korral ei õnnestunud vürst Vjatškol eestlastele vabadust välja võidelda, kuid nüüd on see lõpuks ja lõplikult teostunud.

Siit jõuame ühe tähtsama eestlase rahvusliku identiteeti konstitueeriva narratiivi – vabadusvõitluse – olulisema tunnuseni. Vabadusvõitlust iseloomustab selle võitluse eesmärgi – vabaduse – võimatus. Eesti “meie” on ajalooliselt asetatud omasüülistse alaealisusesse, sest eestlastele endale on vabadus võimatu ja seda mitte Teise tõttu. Eestlane tegelikult ei tahagi vabadust. Seda nägime saksa okupatsiooniaegses poliitilise retoorikas (Mäe 1942c) ja näeme ka nüüd:

Kodanlik Eesti oli iseseisev näiliselt. Astudes NL riikide perre *delegeerisime meie vabatahtlikult, ühisel otsusel oma* õiguse NL keskvalitsusele, teades, et see delegeerimine kindlustab meie rahvale *tegeliku iseseisvuse* (Sepre 1944).

Seega on vabadus määratletud positiivse, kuid “meile” ontoloogiliselt võimatu väärtusena. “Meie” loobub *ühiselt ja vabatahtlikult* oma vabadusest, ja just selle loovutamise kaudu saab ta paradoksaalsel kombel vabaduse tagasi. Et olla vaba, tuleb vabadusest loobuda!

Loobumise läbi võidetud “vabadus” on aga seda väärt, sest nõukogudelikus maailmapildis tähendas see maagilisi lisaväärtusi:

Teadmine, et tema (eestlase) elu ja võitlust suunab seltsimees Stalin, täidab eesti rahva uue jõuga, energiaga, elujulguse ja usuga oma õnnelikku tulevikku (Karotamm 1944c).

Stalin vabastas “meie” igasugusest vastutusest oma eksistentsi pärast. “Meie” olemasolu tingimused on rangelt allutatud stalinlikule tahtele.

3.3.4. „Meie“ oleme nõukogude patrioodid...peaaegu

Sõja lõpp aetas võimumedel “meie” konstrueerimisel uude situatsiooni. Historiseeritud vaenlane – sakslane – oli lõplikult ja igaveseks purustatud. Vaatamata võidu suurusele, tähendas see “oma” – “võõras” opositsiooni ühe liikme hävitamist. Enesemääratlemise seisukohast oli tegemist samaaegselt kaotusega, sest “Mina” (“meie”) ja „Teine“ (“nemad”) on “ühtse eneseteadvustamisakti kaks poolt ja teineteiseta võimatud” (Lotman 2001: 45). Järgnev alapeatükk uuribki, kuidas nõukogude kultuur konstrueeris uue “võõra”.

Uue mõistena sisenes sõjajärgses poliitilises retoorikas loodud “meie”-pilti “nõukogude patrioot”. Mõiste iseloomustab tabavalt kogu Stalini-ajastu propaganda mitmetähenduslikust. Termin “Nõukogude” pärineb leninlikust klassivõitluse leksikast, mis on sisuliselt kokkusobimatu “patrioodiga”. Viimane osutab etümoloogiliselt armastusele *ühe terra patria* vastu, seega piiridele. Stalini arvates proletariaadil siiski on kodumaa. Tõsi, patriotismi puhul saab eristada kahte teineteisele vastanduvat suunda: lokaalset ja imperialistlikku patriotismi. Esimene on seotud kindla paigaga. Niisugune patriotism võiks iseloomustada eestlasi vabariigiaegses ideoloogias. Teist patriotismi aga määratletakse kui kollektiivset egotismi, mis suunatud “meie” kehtestamisele (Tuan 1974: 101). Nõukogude retoorikas on need aspektid kokku viidud. Nõukogude patriotism on seotud nii paigaga kui ka enesekehtestamisega.

“Nõukogude patriotismi” mõiste hakkas formeeruma sõja-ajal ning tähendas olulist muutust nõukogude ideoloogias. Seda võiks nimetada ka revolutsiooniks materialistliku maailmavaate vastu³⁹. Primaarseks ei osutunud enam ühiskonna materiaalne baas, vaid ideeline pealisehitus. Just viimane oli otsustavaks teguriks võitluses ülemaailmse rahu eest:

Nõukogude patriotism on see kõikeelustav jõud, mis pani nõukogude rahva tegema imesid[...]nõukogude patriotism, armastus oma sotsialistliku kodumaa vastu pani liikuma mitmemiljonilisi rahvahulki, sundisid neid minema inimkonna ajaloos enneolematute kangelastegudeni ja heroismini võitluses⁴⁰ (Juhtkiri 19.07.1945).

³⁹ Klasside antagonismil tuginev oma–võõra konstrueerimine ei kadunud poliitilisest retoorikast täielikult. “Teravnenud klassivõitluse tingimustes, seoses sotsialismi eduka pealetungiga purustatud kapitalismi viimastele jäänustele, kodanlikud natsionalistid aktiveerisid oma tegevust” (Käbin 1951). Kuid ka siin on klass juba seotud rahvuslikkusega – kodanlikud natsionalistid.

⁴⁰ Nõukogude patriotismi elustav hingus väljendus nt. treial Aleksei Panferovi 30-kordses normitaitmises (Rahva Hääl 19. 09. 1946). Stahhaanovlane Karassev ületas normi, freesides märgistamisriistu 835-

Tsitaadis on uus rõhuasetus ilmne: *kõikeelustav jõud, tegema imesid, armastus kodumaa vastu*. Puudub viide kapitalistliku korra sisemistele vastuoludele, sotsialistliku korra majandusteoreetilisele paremusele jne. Võidule viis suures sõjas üksnes nõukogude inimese *piiritu armastus oma kodumaa vastu, usk oma ettevõtte õigsusse ja selle lõplikku võitu* ja “sügav usk *meie* võitude innustajasse ja organiseerijasse – bolševike parteisse, rahvaste suurde juhisse sm. Stalinisse” (samas). “Nõukogude rahvast” iseloomustab tautoloogiline ring – “rahva” konstitueerivad patrioodid ja patrioodid on need, kes juba kuuluvad “rahvasse”. Kohalik eesti “meie” asetati algselt “nõukogude rahvast” väljapoole:

Eesti rahvas on sõja ja okupatsiooni raskeil aastail veel enam lähenenud nõukogude patriotismi kõike-elustavale jõule, liitunud selle jõuga tihedalt ja igavesti (samas).

Eesti rahvas on lähenenud ja liitunud nõukogude patriotismiga. Seega on viimane miskit iseseisvat ning ideaalset. Liituda saab küll tihedasti ja igavesti, kuid sellega identseks pole saadud. Ja ei ole võimalik saadagi, sest tõelise “nõukogude patrioodi” koht on juba hõivatud.

3.3.5. Stalinlik toost

Sõjajärgse identiteedi loomise üheks tähtsamaks tähiseks oli Stalini kõne Punaarmee väejuhtide auks⁴¹. Selles lühikeses toostis kinnitatakse rahvaste hierarhia “nõukogude rahva” sees. “Rahvas” tervikuna pole ühtne, vaid moodustub erinevatest “meiedest” :⁴²

Ma tahaks tõsta klaasi meie Nõukogude rahva ja enne kõike vene rahva terviseks. Ma joon ennekõike vene rahva terviseks sellepärast, et ta on väljapaistvaim rahvus kõigist Nõukogude Liidu koosseisu kuuluvaist rahvustest. Ta pälvis selles sõjas tunnustuse kui Nõukogude Liidu juhtiv jõud kõigi rahvaste seas[...]tal on selge mõistus, kindel iseloom ja kannatus. [...] Ning see vene rahva usaldus osutus selleks otsustavaks jõuks, mis kindlustas ajaloolise võidu inimkonna vaenlase, fašismi üle (Stalin 1945).

Siin toostis allutab Stalin “mittemina” ja kõneleb “meie” nimel. Kes on see “mittemina”, pole antud kontekstis relevantne. Need võivad olla väejuhid, parteikaaslased jne. Oluline on hoopis, et järgmises lauses kehastab vene rahvus “Nõukogude rahvast”. Siinkohal tuleb

protsendiliselt (Rahva Hääl 16.11.1946), kaalumeister Paulus täitis viisaastaku normi juba 1. aasta lõpuks (Rahva Hääl 23.12.1946) jne.

⁴¹ Toosti olulisusest annab märku fakt, et selle viie aasta möödumist kajastati Rahva Hääle juhtkirjas 26.05.1950.

⁴² Tähtsuselt järgmistel positsioonidel asusid selles hierarhias ukrainlased ja valgevenelased.

eristada identsust ja samaväärsust. Vene rahvas ei ole identne “nõukogude rahvaga”, sest viimasel konkreetne sisu puudub ja seda kehastavad veel teisedki erinevad partikulaarsed sisud – venelased, ukrainlased, eestlased jne. Küll aga sarnaneb vene rahvas oma loomult sellele ideaalile ja kehastab teistest rahvustest enam “nõukogude rahvast” kui tühja tähistajat⁴³.

3.3.6. Nõukogude kultuuri autarkia

Stalini toosti lõpp aga kehtestab üheaegselt nii samasussuhte kui ka hierarhia “vene rahvuse” ja inimkonna vahel. Venelased, kes võitsid inimkonna põhivaenlase, esindavad just seetõttu inimkonda kõige enam – vene rahvus on parim osa võitjaksjäänud inimkonnast! „Nõukogude rahvas“ kujutab aga sellisel juhul *kogu* progressiivse inimkonna positiivset tähistajat. Olukorras, kus stalinlik “meie”/“nõukogude rahvas“ esindab inimkonda, peab “võõras” kujutama antimaailma – kõike seda, mis inimkonna mõiste alt välja arvatakse. Nõukogude Liit, tõelise inimkonna kodumaa, peab titaanlikku võitlust enda antiteesiga. Niisugusena kujutab Stalini-ajastu nõukogude kultuur ehk stalinlik “meie/oma” eneseküllast subjekti.

Vaadeldes kultuuri ajastuspetsiifilise kommunikatsiooni ruumina, siis määrab selle kultuuri iseloomu seal käibiv sotsiaalsete subjektide vaheline kommunikatsioonitüüp. Kogu kultuuriline enesemääratlemine toimub kontaktis „teisega“ – olgu see ruumiline, sümboolne, ajaline, füüsiline jne „teine“. Suunatus „teisele“ on seega kogu kultuuri modelleerivaks aspektiks ja tagab kultuurilise mitmekesisuse ning arengu.

Ühe kultuuri siseselt on mitmekesisuse eelduseks sotsiaalsete subjektide variatiivsus, mis tagab kultuuri autokommunikatsiooni ja kultuuri kui süsteemi enesekorrastatuse. Dialoogis „teisega“ sünnib uus informatsioon, sest teate kodeerimis- ja dekodeerimismehhanismid on saatja-saaja vahelises kommunikatsiooniahelas erinevad.⁴⁴ Nii viitab uue informatsiooni tekkimine subjekti puudujäägile, kuna tähenduslik nihe eeldab adressaadil kodeerimismehhanismide mittetundmist. Subjektil, „intellektuaalsel isikul“, on semiootilise konteksti suhtes seega valikuvõimalus ja teatav ennustamatuse- ja autonoomiavaru. Järelikult

⁴³ Nõukogude rahvast kui tühjast tähistajast vt. ptk 3.4. NB! Kui ma ütlen, et Nõukogude rahvast kehastavad erinevad rahvused, siis tuleb selle all mõelda pigem erinevaid rahvusi iseloomustavaid tunnuseid. Sest mingi rahvus kui imaginaarne kollektiivne tervik, mida tähistatakse nt sõnaga “eestlased” koosneb ise erinevatest partikulaarsetest sisudest.

⁴⁴ Uut informatsiooni pole võimalik mõne etteantud algoritmi abil mingist teisest teatest ühetähenduslikult tuletada (Lotman 1999: 59)

toodab ebaadekvaatne, tinglik-ekvivalentne tõlkemehhanism uut informatsiooni, s.t on loovmõtlemise mehhanismiks (Lotman 1999: 63). Lotmani järgi võib aga kogu kultuuri tervikuna iseloomustada mõtleva subjekti kujundiga (1978: 10).

Nõukogude kultuuri iseloomustab pigem vastandumine äsja kirjeldatud kujundile "kultuurist kui mõtlevast subjektist". Seda võib võrrelda üheselt kodeeritud süsteemiga, mida iseloomustab:

- KÕIKETEADMINE, kuna teadmiste hulk oli siin kindlaks määratud ja taandatud lihtsatele must-valgetele opositsioonidele.
- KAHTLUSTE PUUDUMINE: kuna maailma kujutamine oli võimude poolt monopoliseeritud, tõi see kaasa üheselt määratletud reaktsioonid rahva seas.
- EELDATAV ÜKSMEEL ADRESSANDI JA ADRESSAADI VAHEL, kuna kodeerimis- ja dekodeerimismehhanismide võimalikult üks-ühene kattuvus pidi ideaalis tagama identsuse tekstide tähenduses (Lotman 1978: 12-13).

Nõukogude kultuuri sees ei valitsenud dialoogi osapoolte vahel sümmeetria. Saatja positsioonis oli alati võim, mis subordineeris igasuguse vastasmõju teate tähendusloomes ja rahvas oli taandatud passiivse vastuvõtja rolli. „Mina” oli allutatud „meiele”, välja arvatud Stalini „mina”, kes selle „meie” konstrueeris.

Seetõttu on stalinlik sotsrealistlik maailm ühteaegu ajalooajaline maailm, sest arenguliikumist ei ole võimalik tunnetada. Kõik on siin paika pandud staatikat põlistavate normidega. Vaatamata retoorikale – progressiivne inimkond, ajaloo lokomotiiv, kommunismi jõudmine – iseloomustab Stalini ajastu ideoloogia enesepilti staatika, õigemini põlistatakse siin liikumist kui sellist, kuid mitte kohalejõudmist.

3.3.7. Iseendast loon kogu maailma. Teine/Võõras

Kultuurile omase kommunikatsioonitüübi eripärast sõltub, millisel viisil kultuur suhestub „teisega“. Erinevuste tunnetamise kaudu määratletakse „ennast” „nendest” erinevana. Antud juhul, kui subjekt (nõukogude kultuur) omab täielikku informatsiooni, siis muutub „teise“ olemasolu dialoogipartnerina mittevajalikuks. Kõik, mis vähegi võimaldaks küsitavaks seada küsimuste puudumist, on kuulutatud tabuks. Teadmiste kasv tekitab teadmiste puudujäägi –

just seda tahtis Nõukogude kultuur vältida⁴⁵. Siit ka igasugune vastumeelsus võõrkeelte õpetamisele, kontroll kirjanduse üle jne. Nõukogude kultuur määratleb ennast iseendast lähtuvalt ja moodustab sel viisil suletud "monaad"-süsteemi (Dobrenko 1993: 214). Ta on isomorfne ja püüdleb autarkiale. Kultuur kui tähendusloomemasin saab aga töötada ainult siis, kui temasse saabub tekste väljastpoolt (Lotman 1999: 50).

Siin tekib küsimus, mis mehhanismi alusel nõukogude kultuur loob „teise“, „omale“ vastanduva „võõra“ opositsiooni. Kui ta seda ei teeks, ei tekiks nõukogude kultuuri kui tähendussüsteemi terviklikkust. Ta saab seda teha ainult ühel viisil: luues selle iseendast lähtuvalt – „meie“ positiivsus struktureeritakse ümber „nende“ negatiivsuseks. Kontrasti põhjal kultuuri enda domineerivate koodidega loodud kuju eksterioriseeritakse kultuurist välja ja projitseeritakse väljaspool asuvatele kultuuriilmadele (Lotman 1999: 67). Ja teisalt, kultuur, lävides väliskultuuriga, peab interioriseerima tema kuju oma maailma, sest muidu ei tekiks nende vahel mingit ühist keelt (samas). Stalini-aegse nõukogude kultuuri konstrueeritud „teine“ kattub küll struktuuriliselt „meiega“, kuid ta on miinusmärgiline antikultuur, kellega suhtlemine pole võimalik ega vajalik. Seega püüdleb nõukogude kultuur „teise“ konstrueerimisel vältida „mina“ muutumist, sest kultuurisubjekt „teisega“ kokkupuutumise käigus uut informatsiooni luues lakkab samas olemast autentselt tema ise (Lotman 1999: 70).⁴⁶

Poliitiline teine

Vaatame seda struktuurilist parallelismi esmalt poliitilis-riiklikul tasandil. Andrei Ždanov kirjeldab poliitilist situatsiooni järgnevalt (lisan joonealuste märkustena tsitaate Nõukogude Eesti võimumeeste kõnedest, vältimaks lugejapoolset küsimust – ega autor pole Ždanovi kõnest meelevaldseid üldistusi teinud):

⁴⁵ "Vene rahvas on *ise oma* kultuuriväärtused loonud. Talle on sügavalt võõras mittekriitiline ja orjalik kummardamine "piiritaguse" ees, lihtsalt seetõttu et see on "piiritagune"... Ainult sügavalt rahvuslik, mis väljendab rahva hinge tema ajaloolises arengus, võib saada tõeliselt internatsionaalseks, üldinimlikuks" (Fadееjev. A. Za tritsat let. – Moskva 1957, 272 – tsiteeritud rmt Dobrenko 1993: 307). Vene kultuur on rikkumata teiste kultuuride mõjutustest, on tekkinud iseendast. Tsitaadi viimase lause valguses ei ole raske mõista, et kuna "ajaloolise progressi" eesotsas seisis eelkõige vene rahvas, siis tähendas vene rahva hing ühtlasi üldinimlikku hinge.

⁴⁶ Siin tuleb rõhutada, et kirjeldatav "võõra" konstrueerimise mehhanism oli üldine tendents poliitilises retoorikas. Sotsrealistliku kirjanduse kohta vt. K. Clark "The Soviet Novel. History as Ritual" (1981)

Reaktsioonilised imperialistlikud elemendid kogu maailmas, eriti Inglismaal, Ameerika Ühendriikides ja Prantsusmaal panid erilisi lootusi [...]hitlerlikule Saksamaale [...], et kui mitte hävitada teda (NL), siis vähemalt nõrgendada tema mõju [...]Ameerika Ühendriikide uus poliitika on suunatud tema monopoliseisundi kindlustamisele, millega loodetakse seada oma kapitalistlikud partnerid alluvasse, Ameerika Ühendriikidest sõltuvasse seisundisse[...]. Kuid Ameerika Ühendriikide maailmavalitsemise taotluse teel seisab NSVL oma kasvava rahvusvahelise mõjuga, antiimperialismi ja antifašismi kants” (1947).

Esiteks on „oma”–„võõra” opositsiooniliikmete sees olemas tsentrumid. Ameerika ümber, kes on hõivanud Hitlerist ja sakslastest tühjaks jäänud vaenlase koha ja kes nüüd kehastavad puhast kurjust, on koondunud tema vasallriigid, keda sunnitakse alluma Ameerika diktaadile. Ameeriklaste historiseerimine sakslasest/vaenlasest lähtuvalt, annab märku peavaenlase narratiivi edasikestmisest. Nõukogude Liidu ümber aga koonduvad vabatahtlikult ja suure rõõmuga kõik headuseleeri kuuluvad jõud⁴⁷. Mõlema tsentrumi sees on omakorda hierarhia – Ameerikas tipneb see „reaktsionistlike imperialistlike elementidega”, Nõukogudemaal Parteiga, eesotsas geniaalse Staliniga. Ameeriklased tahavad teisi orjastada, Nõukogude Liit vastab neile antiimperialismiga ja rahutaotlustega⁴⁸. Siin valitseb täielik sümmeetria.

Kultuuriline teine

Järgnevalt kõrvutame „nõukogude patriotismi” ja „kosmopoliitsust”, et näidata mõistete sisemise struktuuri sarnasust. Tolleaegne haridusminister selgitab “nõukogude patriotismi” olemust:

Nõukogude patriotism ei tunnista natsionalismi, šovinismi, kõrgemaid ega madalamaid rasse, vaid ta tugineb võimsal vennalikul sõprusel. Nõukogude patriotism väljendub nõukogude kodumaa, tööraha õige kodumaa tulises armastuses. Noorsugu kasvatada selliselt, et ta oleks iga aeg ja iga hinna eest kaitsmas Nõukogude kodumaa huvisid, Nõukogude riigi au... (Raud 1946).

⁴⁷ “Maailm on jagunenud kahte suurde leeri: demokraatia ja rahu jõud ühel pool ja agressiooni jõud teisel pool. Rahu ja demokraatia jõudude leer, mille eesotsas seisab suur Nõukogude Liit, teostab hoogsat pealetungi reaktsiooni mustadele jõududele” (Päll 1949)

⁴⁸“Rahu eest võitlejate read meie ümber tihenevad iga päevaga, sest pole olemas ausat inimest, kes ei teaks: Nõukogude Liit, see on rahu kindlaim kants! Stalin – see tähendab rahu!” (Jakobson 1950).

Vaatamata ühtsust ja intiimsust rõhutavale sõprusele kujutas “nõukogude patriotism” selgelt kultuurilist ekspansiooni. Stalinlik rahvaste sõprus oli eelkõige “sõprus eesti rahva ja *suure vene* rahva vahel” (EK(b)P KK valimiseelne läkitus kohalikele nõukogudele (Rahva Hää! 10.01.1948). Sealjuures mängis *suur vene* rahvas vanema venna rolli. *Õige* kodumaa rõhutamine osutas esmalt Venemaale ja alles siis Eestile. Olla “nõukogude patrioot” tähendab ühtlasi, et Moskvat peab rohkem armastama kui Tallinnat. Ja kaitsta iga hinna eest Nõukogude riigi au tähendab, et tuleb ennast ohverdada riigi valitsusele ja selle juhile Stalinile. “Nõukogude patriotism” oli rangelt struktureeritud väärtussüsteem.

Kosmopolitismi seevastu defineeriti ametlikult kui reaktsioonilist ideoloogiat, mis kuulutab rahvuslike traditsioonide ja rahvuslike eripärade hülgamist, rahvusväarikuse ja uhkustunde salgamist⁴⁹. Kosmopolitne ideoloogia on sügavalt vaenulik ja vastandub olemuslikult nõukogude patriotismile – peamisele nõukogude inimese maailmavaadet iseloomustavale joonele (Dobrenko 1993: 330). Kosmopolitism on maailm, kus sõnadel puudub tähendus ja asjad on kaotanud oma värvi. „Nõukogude patriotismi” positiivsusest tuletatakse ümberpööraste abil enese vastand – kosmopolitism. „Meil” on rahvuslik väarikus ja autunne, „neil” rahvuslik alaväärsus ja rahvuse mahasalgamine, „meil” on traditsioonid, „neil” pole, „meie” oleme progressiivsed, „nemad” reaktsioonilised⁵⁰ jne.

Nõukogude kultuurile omase oma–võõra opositsiooni kirjeldamine mudeliga kultuur–mitte-kultuur, kus mitte-kultuurist ümbritsetud kultuur on häguste piiridega ja läheb sujuvalt üle amorfseks ja n-õ piirituks keskkonnaks, ei too täielikult välja nõukogude kultuuri totaalset iseloomu. Pigem sobib nõukogude kultuuri iseloomustamiseks mudel kultuur–antikultuur. Siin on antikultuuri elemendid üks-üheses topoloogilises vastavuses kultuuri elementidega. See tähendab, et mingi opositsiooni ühe liikme antus märgib tema vastandi aktualiseerumist kultuuriteadvuses, kuigi see vastand võib olla formaalselt fikseerimata. See süsteem ei tunne neutraalset, sümmeetriat rikkuvat mitte-kultuuri. Viimane muudetakse kas kultuuriks (omaks) või antikultuuriks (võõraks) (Lepik 2000: 738). Täielik struktuuriline sümmeetria „oma” – „võõra” vahel osutab nõukogude kultuuri staatilisele loomusele. Ta ei jõua kunagi oma eesmärgini – kommunismini – kuna peab alati konstrueerima enesest „teise” – permanentse

⁴⁹ Kosmopolitismivastase võitluse kattevarjus viide enamasti läbi antisemiitlikke puhastusi.

⁵⁰ “Kasvagu meie noorsugu nõukogude patriotismi õilsas vaimus...Oma kodumaad armastab tõsiselt ainult see eesti noor, kes tema vaenlasi – kodanlikke natsionaliste vihkab kõigest hingest” (Karotamm 1947: 287). Ei piisa vaid kodumaa-armastusest, vaenlast tuleb kohelda vihkamisega – armastuse vastandiga.

vaenlase, kes takistab eesmärgini jõudmist, kuid kelle postuleerimine on süsteemi süsteemsuse kohalt paratamatu. Toimub liikumise põlistamine.

Sõjajärgne ideoloogiline enesepilt erines kardinaalselt esimesest nõukogude okupatsiooniaegsest enesepildist. Identifitseerumine käis nüüd rahvuslikust enesemääratlemise printsiibist lähtuvalt. Eesti oli nõukogude rahvusriik! Kuid stalinlik rahvuslikkus oli hoopis midagi muud kui Eesti Vabariigi rahvuslikkus – „nõukogude patriotism” tähendas eelkõige rahvusliku allutamist venelikkusele. Kohalik „meie” positsioneeriti „nõukogude rahvas” tervikuna võrratult madalamale kui vene „meie”. „Nõukogude rahvas” oli kui Stalini loodud ideaalse rahva prototüüp, mille sisuline täitmine sõltus poliitilisest situatsioonist.

Sõjajärgne stalinlik kultuuritüüp kujutas endast staatilist ja autarkilist kultuuri, mis sarnaneb mudelile kultuur–antikultuur, kus antikultuuri elemendid on üks-üheses topoloogilises vastavuses kultuuri elementidega. See tähendab, et mingi opositsiooni ühe liikme antus märgib tema vastandi aktualiseerumist kultuuriteadvuses. Selline kommunikatsioonitüüp välistab kultuuride vastasmõju ning osutab võimetusele luua uut informatsiooni.

3.4. Stalin „Nõukogude rahva” kehastajana

Eelnevas „meie“ analüüsis nägime, et „rahva” konstrukt muutus oma sisus pidevalt, tähendus sõltus konkreetsetest poliitilistest oludest. „Rahvas” koosnes mitmetest „meiedest”. See on esmapilgul vastuolus meie tavaintuitsiooniga nõukogude ideoloogia totalitaarsest loomusest, mis peaks ideaalis peatama tähenduse triivi tähistajate suhtes – „rahvas” ja Partei on üks, Stalin ja Partei on üks; süllogistlikult: Stalin ja rahvas on üks. Teaduslikuna mõistetud maailmapilti iseloomustaks distinktiivsus ja mitmetimõistetavuse nullkraad. Empiiriline osa aga näitas, et diskursiivsel tasandil oli nõukogude ideoloogia eneseesitus pidevalt n-ö „ahelatest lahti”, opereerides selliste esmapilgul vastandlike mõistetega nagu proletaarne internatsionalism ja rahvuslik eneseväarikus.

Alljärgnev osa keskendubki ühele töö peamisele küsimusele: mis funktsioon on totalitaarsete režiimide poliitilises diskursuses isikukultusel ja kuidas saab diskursiivsel tasandil „rahvas” võimalikuks. Demokraatias toimub „rahva tahte“ kujunemine valimiste käigus, kus kvantitatiivne häälteenamus müstifitseeritakse „rahva tahteks“ kui mingit homogeenset tervikut konstitueerivaks olemuseks. Siin töös küsin aga, mis mehhanismi alusel Stalini-Venemaal see olemus ilmnes.

3.4.1. Juhikultus nõukogude ideoloogias

Kangelaslikkuse printsiip – olgu siis stahhaanovlaste, sõjakangelaste, parteitegelaste jne näol – oli peamisi teksti ülesehitavaid struktuurielemente nii poliitilises retoorikas kui ka sotsrealistlikus kunstikaanonis. Kuid n-ö ülemkangelane – Juht – polnud üks neist tavalistest sotsrealismi temadest. See oli “püha koht”, mis pidi alati täidetud ja esindatud olema. Juht kujutas endast rangelt hierarhilise nõukogude kultuuri üht olulisemat tunnust. Iga niisugune hierarhiline süsteem on püramiidikujuline ning Juht on püramiidi tipp.⁵¹

Venemaal tekib erinevate kultuuriareaalide vastastikuse lävimise käigus eriline poliitilis-religioosne mõtteviis, mis leiab oma selgeima väljenduse fenomenis valitsejast kui müstiliste võimetega üliinimesest. Selle kujunemise alged ulatuvad tagasi kokkupuudeteni Bütsantsi ja Lääne kultuuritraditsioonidega. Esimesest kandub Vana-Vene kultuuri üle tsaari ja Jumala parallelism. Lääne mõjud ilmnevad arusaamas monarhi isiklikust üleloomulikust karismast. Tsaar on kui Jumal-Inimene ühes isikus (Uspenski 1994: 122). Kuna Konstantinoopoli langemise järel (1453. a.) osutub Moskva ühtlasi ainsaks sõltumatuks õigeusklikuks riigiks maailmas, “siis vastavalt keskaegsele ideoloogiale, kus ainuüksi tõelise usu kandjaile omistati õigus tõelisele eksistentsile [...], osutub Moskva riigipea nende mõistete keeles kogu maailma valitsejaks” (Lotman 1999: 307). Vene kultuurile omast binaarset opositsiooni iseloomustab seega messianistlik olemus. Selle kontseptsiooni järgi on Venemaa ülejäänud maailma suhtes sakraalne koht, mille Jumal-Inimesest valitseja peab päästma kogu inimkonna.

Loomulikult oleks siin liigselt lihtsustav näha üksnes tsaari sakraliseerimise ülekandumist juhikultusele nõukogude kultuuris. Totalitaarne ühiskond oli massiühiskond, mida iseloomustas propaganda poolt äärmuseni lihtsustatud maailmapilt koos sinna kuuluvate stereotüüpidega, võimu monopol informatsioonikanalite üle, vägivalla kaudu tekitatud hirmutunne, industrialiseerimise käigus alles loodud klass (Nõukogude Venemaal (Djilas *Uus klass* 1958)) jne. Samas pole siinse töö raames relevantne mitte kultuuri materiaalsete artefaktide maailm, vaid Vene kultuuritüübi kui teadvustüübi eripära. Venemaal olid hingeline lunastus ja maailmamuuamine (riiklik korraldus) kui ühe mündi kaks poolt: inimese religioosne lunastus tagas parema maailma, ja vastupidi – materialistlikult – parem

⁵¹ Võimumängud parteis muutsid küll Juhi koha pärisnimelist esindatust, kuid koht ise jäi olemuselt sakraalseks ja struktuurilt samaks.

maailmakorraldus sünnitas uue ja täiuslikuma inimese. Erinevalt läänemaailmast jäid teaduslik ja religioosne teadvus siin lahutamatuks monaadiliseks teadvuseks, Venemaal ei eristatud hinge lunastust teaduslikust maailma ümberkorraldusest (Sedov 1989: 440).

Üle poole sajandi suunasid teadusliku marksismi teoretikud oma vaimuenergia ideaalse ühiskonna tingimuste kindlaks tegemisele ning ühes sellega uue inimese loomisele. Absoluutse võimu kehastajana asetis Stalin lihtsalt Venemaal juba ajalooliselt väljakujunenud traditsiooni. Rahva jaoks olid tema kirjutatud teosed “Leninismi küsimusi”, “ÜK(b) Partei lühikursus”, aga ka hilisemad “Keeleteaduse küsimusi” ning “Sotsialismi ökonoomia probleemid” samasugused sakraalsed raamatud kui veel mõni aeg tagasi oli olnud piibel.

Vaatleme seda protsessi lähemalt. “Lenin-Juhi” kultus sündis bolševistliku partei eliidi seas 1920. aastal Lenini juubelisünnipäeval. Neil päevil partei liidrite poolt peetud kõnedes sisaldub tegelikult juba kogu “leniniaana” olemus (ning hilisem “staliniaana”) (Dobrenko 1993: 75–76):

- Juhi üleiniimlikkus – “peale suuruse, läbitungivuse, mõistuse, tohutu tahte [...], on temas midagi üleiniimlikku”.
- Juhi “lihtsus, inimiikkus” – Lenin on, vaatamata oma üleiniimlikkusele, seltsimees teiste parteilaste hulgas.
- “rahvalikkus” – oma lihtsuses on ta ühtlasi rahvale-massile mõistetav. Juht on tõeline oraator ja rahvamees. Partei on rahva südametunnistus ja Juhiis koondub omakorda partei südametunnistus.
- Ettenägelikkus – Juht on see, kes suudab ette näha sündmusi tulevikus.
- Läbinägelikkus – Juhi üleloomulikust ilmestab võime mitte ainult ette näha, vaid ka läbi näha. Stalin suutis tänu jumalikule läbinägelikkusele jõuda trotskismi olemuseni, “poliitiliste tegelasteni”, “kes varjates omi vaateid, mitte üksnes töölisklassi, mitte üksnes trotskistide masside, vaid ka juhtivate trotskistide eneste eest” (Vaiskopf 2002: 355). Siin oleks Stalin justkui Trotski ise, teades vaenlaste (trotskistide) plaane ja mõtteid paremini kui vaenlased ise teavad.

Kirjeldatud iseloomustust võiks jätkata, kuid juba nimetatud omadustest on näha, et siin on tegemist täiesti eriliste ja vastuoluliste võimetega inimesega, kes on üheaegselt nii lihtne partei seltsimees, kui ülivõimetega demiurg.

3.4.2. “Stalin – see on Lenin täna”

Peale Lenini surma 1924. aastal oli võimu “püha koht” vakantne. Ühelt poolt oli alus pandud “Lenini kultusele”, teisalt vajas ka võimu reaalne “tühi koht” uut liidrit. Kahekümnendaid aastaid Nõukogude Venemaal iseloomustabki nende kahe erineva kultuse – sümboolse ja reaalse – kokkusulamine, mis väljendub teesis “Stalin – see on Lenin täna”.

1920ndatel, kui juhi kujutamine sai ilukirjanduses niiöelda “teemaks”, muutus see ühtlasi ka vaidluseks, kuidas on õige juhti kujutada. Esialgul keskenduti üksnes Leninile. Arvestades tollase kirjanduselu mitmekesisust ja pingelisust, siis pole midagi imestada, et iga kirjanduslik rühmitus püüdis püstitada enda – ainuõiget – Lenini kuju, n-ö ideaalset monumenti, mis oleks teistele kaanoniks. Nendes vaidluste käigus muutus võim tegelikult esteetika objektiks (Dobrenko 1993: 78). Kuuludes esteetika valdkonda, muutus Juhi / võimu kujutamine samaaegselt võimu enese huviobjektiks. Sest “totalitaarne kunst on oma olemuselt võimu keel, sotsrealistlik diskursus aga enne kõike võimudiskursus” (Dobrenko 1993: 36). Seega ei allunud tekkiv sotsrealistlik kunstikaanon mitte üksnes esteetilistele kriteeriumitele, vaid ennekõike poliitilis-ideoloogilisele võimufäärile.

Lenini surmale järgnenud aastatel, kui toimus terav parteisisene võimuvõitlus, oli just Stalin see, kes kasutas ära kujunevat Lenini-kultust. Osutades oma kirjutistes Lenini kirjalikele tekstidele, nendest samaaegselt tsitaate välja rebides ja endale sobivasse konteksti paigutades, mängis Stalin osavalt sümboolselt maksva Lenini-kultusega. Stalin lõi endast pildi kui Lenini ustavast õpilasest, kes hoiab puhtana leninismi vaimset pärandit (Vaiskopf 2002: 278). Omaenda individuaalsus ei omanud võrdluses õpetajaga mingit väärtust. Nagu ka Lenini tekste enda vajadusele vastavalt interpreteerides ei olnud Stalini eesmärgiks Lenini kui autori individuaalsuse säilitamine.

Siinkohal tuleb eristada kahte tekstilist diskursust. Üks on minapilt, mille Stalin ise oma teostes iseendast lõi. Stalin esineb siin tõesti üksnes leninismi “vahendajana”, kelle ainsaks eeliseks on Lenini õpetusest adekvaatne arusaamine (mitte tõlgendamine) ja selle õigeaegne elluviimine⁵². Teise tekstikorpuse moodustavad aga tekstid Stalinist: kuidas nägid Juhti teised. Sellesse diskursusesse kuuluvad tekstid Stalinist kui suurest juhust ja õpetajast, kommunismi arhitektist jne, mida võib leida nii poliitilisest retoorikast kui sotsrealistlikust kirjandusest.

⁵² Ühes oma intervjuus kirjanik Lion Feuchtwangerile, mis avaldati ka lääne pressis, läheneb tema tagasihoidlikkus juba absurdile. Stalin põhjendab oma isikukultust “kahjurite” kavatsuste valguses, kes üritavad teda sel moel diskrediteerida ja rahvast distantseerida (Sinjavskij 1989: 118).

Koos võimu kontsentreerumisega Stalini kätte, kristalliseerus ka Lenini kujutamine. 1930ndate aastate keskpaigast, eriti aga pärast Stalini “Leninismi küsimuste” ilmumist 1939. a. oli kanooniline Lenini kujutamine võimalik üksnes läbi mainitud teose. “Kahtlemata peab iga kunstnik, kes on püstitanud enesele ülesande luua leninlikku kuju, omandama selle peamised iseloomujooned, mida on äärmise põhjalikkusega formuleerinud seltsimees Stalin... Seni ei saa me veel nimetada ühtegi sellist teost, milles tõeliselt kehastuks Lenini *stalinlik* iseloomustus” (Dobrenko 1993: 81).

Viimane lause on siin lõigus eriti tabav ja seletab kogu teesi – “Stalin – see on Lenin täna” – geneesi ja olemuse. Rõhk selles teesis on kahel aspektil. Esiteks: sõnal „täna”, mis viitab lausumise hetkele. Iga lausumise akt loob uue reaalsuse lausungiajas. See võib olla paralleelne, lausumise hetk on lausungis markeeritud samaaegselt kulgeva narratiivina. Kuid võib olla ka nihkes ning teha ajahüppeid tulevikku-minevikku. Siin lauses on ta markeeritud nüüd-hetkega: täna.

Teiseks: siin *räägitakse* Stalinist. Benveniste'i järgi omab 3. pööre aga tõeväärtust, s.t diskursiivsel tasandil on tegemist tõega, kui dialoogis osalejad on selles kokku leppinud. Kuid siin ilmnebki Stalini kahetine asend: ta asub nagu kahe peaga *Janus* Rooma mütoloogiast samaaegselt nii “sisu” maailmas, suhestudes “objektidega” ning “ajaloolise ajaga”, kui ka, kasutades Bühleri terminoloogiat, varjatult viitemaailmas. Kommunikatsioonisituatsioonis “Stalin” – “sina” (ükskõik, kes see ka ei oleks) valitseb siin ebasümmeetria. Benveniste'i *subjektiivsuse korrelatsioon* on igas lausumise aktis Stalini subjektiivsus. Fiktiivsuse omistamine ja “reaalsuse” loomine on Stalini monopol, vastupidine suhe ei kehti. Stalin määratleb ennast ise.

Õigem oleks öelda, et dialoog “mina-Stalin” – “sina” vahel asendub “mina” – “meie” dialoogiga, s.t dialoogi puudumisega. Olles ainuke subjekt, allutab Stalin “meie” enda “mina” transtsendentsusest lähtuvalt ja kogu dialoog transformeerub tsirkulaarsesse minakommunikatsiooni. Enesest välja astudes Stalin alles loob konkreetse “meie”. Dialoog kommunikatsiooniruumis väljaspool Stalinit ei loo lausungite subjektiivset „objektiivset aega”, sest see „aeg” on varem Stalini poolt kehtestatud.

“Stalin – see on Lenin täna” on sama, mis “Lenin – see on Stalin täna”, sest lausungi “ajaloolise aja” loomine ei ole siin kokkuleppe küsimus “mina” – “sina” sümmeetrilise kommunikatsiooni käigus, vaid see on Stalini lausumishetke ja selle lausungi loodud “ajaloolise aja” kokkulangemine totaalses nüüd-punktis. Seetõttu saabki öelda, et Stalin on üheaegselt mõlemas ajas, mis õigemini tähendab ajavälisust. Stalini lausumise akt loob lausungi aja: näiteks loob Lenini kuju. Ja teistpidi: Stalini lausungi aeg loob lausumise

situatsiooni tingimused: „nõukogude rahva” jaoks kanoniseeritud Lenini kujutamise ja nägemise viis. Tuleb veelkord rõhutada, et see kanoniseeritus kehtis „nõukogude rahva” jaoks, mitte sealt väljaarvatud „teise” jaoks. Stalin on totaalne nüüd-punkt, kus lausumis- ja lausungiajad ühte sulavad. Viimane punkt on ühtlasi üks faktoritest, miks Juhi kujutamise kaanon reaalsuses kunagi valmis ei saanudki.

3.4.3. Autentse kujutamise võimatus

Ületamatu piiri Juhi kujutamisele seab ontoloogiline vahe jäljendaja ja jäljendatava vahel. Et kujutada Juhti, siis tähendab see, et peab ka elama nagu Juht – kajastama kogu nõukogude tegelikkust ning kogu sündiva uue (kommunistliku) inimkonna parimaid jooni. Sotsrealistlikus maailmas tuli minevikku vaadata ja hinnata realistlikust olevikuperspektiivist ning olevikku romantilisest tulevikuperspektiivist. Kuid kellele lihtsurelikest on võimetekohane elada nii tulevikus kui olevikus, kujutada ette tulevikuinimest, kuid samaaegselt kujutada elu tema tegelikkuses. Seetõttu kujutise teisesus, mis tugineb Lenini „peegeldusteooriale”, sotsrealistlikus leniniaanas-staliniaanas justkui puudub. Juhti ei ole võimalik kujutada ning niimoodi jääb Juhi kujutis permanentselt kandma fataalse puudujäägi pitserit (Dobrenko 1993: 133). Seega muutub sotsrealismis kujutamisprotsess iseväärtuseks omaette, kuna oli ette teada selle lõpptulemuse võimatus. Siin sakraliseerus võimu *enesepildi loomine* läbi Juhi kultuse. Juhi portree – see on võimu autoportree. Seni kuni võim elab, seni jääb Juhi kaanon terviklikult loomata (Dobrenko 1993: 137).

Võimalik oli see muidugi Stalinile, kes ainsana oli võimeline haarama Leninit tema „tõelisuses ja terviklikkuses“. Ja mitte sellepärast, et Stalin oli Leniniga olemuslikult samaväärsem kui teised parteilased. Stalin oli ainuke, kes omas võimu kehtestada poliitilises diskursuses ringlevate mõistete tähendused. Tõde Leninist taandub sellisel juhul üksnes poliitilise võimuvõitluse küsimuseks. Lenin, olles Stalini poolt loodud – „mina” allutab „mitte-mina” – , on samaaegselt Stalini minapilt ja seega võimu eneseesitluse puhtaim kehastus. Selle samastusprotsessi – Stalin=Lenin – tõttu muutub aga kogu Juhi kultus sõltuvaks Juhi lausumishetkedest. Seega oleks vale rääkida kahest juhikultusest nõukogude kultuuris. Oli ainult üks kultus – Stalini kultus.

Loomulikult ei tule seda võtta sõna-sõnalt, et iga lause, mis Stalin lausus, muutis maailma ja muutus kohe kaanoniks. Krestomaatilised tekstid olid stalinlikus kultuuris igati olemas, kuid see kaanon ei olnud kunagi üks ja igavene. Oluline on fakt, et krestomaatiliste tekstide staatus

sõltus Stalini nägemusest⁵³. Ka enda varasemaid seisukohti hindas Stalin – vastavalt poliitilistele vajadustele – pidevalt ümber (Vaiskopf 2002).

3.4.4. „Nõukogude rahvas” kui tühi tähistaja

Vaatame järgnevalt, kuidas Stalin tagas ühiskonna kui tähendussüsteemi võimalikkuse, fikseerides seda konstitueerivate mõistete tähendused. Töö temaatikaga seoses analüüsin „nõukogude rahva“ kujunemist. Peatükis 2.4 sai öeldud, et Laclau käsitus tähistamisprotsessist lähtub eeldusest, et kõik tähistamissüsteemid on erinevuste süsteemid, mis tähendab, et “keelelised identsused – väärtused – on puhtalt suhtel põhinevad ning et kõige selle tagajärjel on keeleteervik haaratud igasse üksikusse tähistamisakti.” (Laclau 2002: 1181). Seega on süsteemsus igasuguse tähistamise eelduseks, sest kui need erinevused oleksid ainult erinevused ega moodustaks süsteemi, “poleks mingi tähistamine üldse võimalik.” (samas).

Tähendusprotsessi käivitajaks saab järelikult piiri olemasolu, mille läbi tähistussüsteem saab oma tervikkuse. Piir, mis välistab tolle, mis süsteemi ei kuulu, ühtlasi ka piiritleb süsteemi kui süsteemi. Välistavate piiridega koonduva süsteemi iga elemendi identsus ilmneb kõigepealt tänu tema erinevusele teistest sama süsteemi elementidest: erinevus=identsus. Samas on aga need elemendid üksteisega samaväärsed, kuna mõlemad kuuluvad ühte süsteemi. Seega on iga süsteemi elemendi identsus samaaegselt ambivalentne: ühelt poolt avaldab iga erinevus ennast *kui* erinevus, teiselt poolt *tühistab* iga erinevus ennast sellisena, astudes samaväärsussuhetesse kõigi teiste erinevustega. Vaatame nüüd seda loogikat „nõukogude rahva” analüüsis.

Tingimused, mis viisid Venemaal revolutsioonini, on just selliste välistavate piiride loogikal toimunud süsteemi loomine. Tsaarirežiimile vastandudes mobiliseerunud massid identifitseerisid ennast negatiivselt – eelkõige mitte-tsaristidena. Revolutsiooniline „rahvas” ilmnis seesmiselt jagunenuna – erinevate identsustena: kommunistidena, esseeridena, vabariiklastena jne. Teisalt seob neid samasusloogika – nad kõik vastanduvad tsaarirežiimile, mida määratletakse (nüüd juba oma, vastanduse läbi loodud süsteemi vaatekohast) puhta

⁵³ Stalini biograafia kirjutamine, mis pidi saama samasuguseks sakraalseks tekstiks nagu nt “Partei lühikursus” venis aga teistel põhjustel. Nimelt polnud massiliste repressioonide tõttu parteiladvikus võimalik kasutada Stalini kaastöölise nimesid, kuna kirjutamise ja ilmumise vaheline periood võis kaasa tuua olulisi muudatusi nende määratlemisel omade või võõrastena. Krestomaatilises “Stalini eluloos” piiridutigi vaid Stalini tollaste lähimate kaastöölise ja tema nooruspõlve võitluskaaslaste, kes olid juba jõudnud loomulikku surma surra, nimetamisega.

negatiivsusest. Kuid on oluline tähele panna, et süsteem identifitseerib ennast läbi vastanduse – negatiivselt. Siit aga jõuamegi tühjade tähistajate ilmnemiseni.

Tühja tähistaja funktsioon on seotud positiivse identiteedi loomisega süsteemi enda sees. Vaatame lähemalt kuidas see tähistamisprotsess kujunes.

„Nõukogude rahvas” ühendab endas kahte sõna: nõukogud ja rahvas. Ajalooliselt oli esimene seotud konkreetse poliitilise situatsiooniga Veebruarirevolutsioonist Oktoobrirevolutsioonini, mil valitses kaksikvõim nõukogude ja Ajutise Valitsuse vahel⁵⁴. Bolševike võimuhääramisest alates anti „nõukogude rahvale“ konkreetne sisu marksistlik-leninliku teooria valguses. See teooria oli teatavasti „ühiskonna arenemise teadus, töölisliikumise-teadus, proletaarse revolutsiooni teadus, kommunistliku ühiskonna ehitamise teadus” (Lühikursus 1951 (1938): 321). Partei küll juhtis proletariaati, kuid sai seda teha üksnes juba determineeritud ühiskonna arengu seadusi järgides. Ideoloogiline nihe, mida ma kirjeldasin peatükis 3.3.4., aga muutis oluliselt „nõukogude rahva“ tähendust. Uus ideoloogiline paradigma loobus sellest täispositiivsusest, millelt reaalsus n-õ kõneleks vahetult, ilma diskursiivse vahendusega.⁵⁵ See aga tähendas, et „nõukogude rahvas“ oli nüüd oma esialgsest – erinevusel põhinevast identsusest = marksistlik-leninlikust ühiskonnateooriast – tühjenenud, selle nimel, et tähistada sõjajärgse Stalini-ajastu sotsiaalset kogukondlikku tervikut kui selle puhast samaväärsust. Ta ei olnud enam erinevusel põhinev identsus umbes sellisel viisil, et asetub samaväärsusahelasse teiste konkreetsete sisudega – „tööline”, „talupoeg” jne.

Kuna tühjal tähistajal, tollel “erineval” ei ole enam identiteeti, saab see moodustuda ainult oma (partikulaarsele) kehastajale kuuluvate sisude kaudu. “Nõukogude rahval” endal, nagu selgus, pole identiteeti, ta on tühi tähistaja; ta saab olla kehastatud mingite konkreetsete sisude kaudu (“töölised”, „talupojad”, ”Partei”, „Stalin”). Kuid iga konkreetne sisu “Nõukogude rahva” kohta identifitseeritakse seeläbi, et ta kuulub samaväärsusahelasse, mille ekvivalentsuse (süsteemsuse) loob positiivne “nõukogude rahva” mõiste. Ning just sellise identiteedi konstrueerimine tekitab tähenduse Stalini-ajastu sotsiaalses kogukonnas.

⁵⁴ See töö ei käsitle sõna „nõukogud” sümbolset hõivamist bolševike poolt.

⁵⁵ Aga just sellist täispositiivsust peab silmas marksistlik-leninlik teooria, kui ta determineerib ühiskonna arengu majandusliku baasi ja klassivõitluse kaudu.

3.4.5. Stalini „nõukogude rahvas”

Nüüd jõuamegi selle alapeatüki sõlmpunktini. Nagu öeldud, muutus „nõukogude rahvas“ tühjaks tähistajaks ja sai oma tähenduse ehk „olemise“ üksnes läbi konkreetse diskursuse, mis konstitueeris tema identsuse. Probleem peitub siin selles, et kuigi kõik need konkreetset sisud olid haaratud samaväärsusahelasse, mida esindas „nõukogude rahvas”, asus Stalin erilisel positsioonil. Stalin oli nõukogude kultuuris ainuke subjekt, kelle puhul subjektiivsuse korrelatsioon oli alati ühesuunaline⁵⁶. Ta lõi „mina” transtsendentsusest välja astudes lausungites iseenda „näo” ja määratles selle läbi „mitte-mina”. Teisisõnu omas Stalin subjektiivsust, mida ta lausungites kehtestas kui objektiivsust (vt ptk. 3.2.3. ja 3.4.3). Ning see objektiivsus allutas teiste kõne subjektide subjektiivsuse – kuidas „mina” lausungis ennast iseendast väljaastudes fikseerib. Teiste kõnelejate „mina” transtsendentsus tühistatakse.

Kuid ühtlasi tühistatakse Stalini lausumisega ka „nõukogude rahvast” kehastavate konkreetsete sisude samaväärsusahel. Nende samaväärsuse loob nüüd Stalini „mina”, kes lausumisega kehtestab iga kord uue samaväärsusahela, avades selle kaudu „nõukogude rahva” uue sisu. Teised „nõukogude rahva” liikmed ei saanud ise määrata oma kuulumist sinna. Stalin on see, kes andis „nõukogude rahvale” kui tühjale tähistajale tähenduse, konstitueerides sel viisil tema identsuse. Siin tuleb rõhutada, et mitte iga lausumise akt ei loonud uut süsteemi samaväärsusahelat. Järjepidevus oli olemas, kuid on oluline, et see samaväärsusloogika sai toimida ja muutuda üksnes Stalini kaudu⁵⁷. Selle kõige taga oli muidugi lihtne reaalsus – „nõukogude rahvast” arvati välja need, kes polnud nõus Stalini poliitikaga. Stalinlik loosung “Kaadrid otsustavad kõik” ja seda saatev “parteiline eneskriitika” on tegelikult selle „väljaarvamismängu” üks ideoloogilistest varjamise viisidest. Seega võib öelda, et Stalini loodud „nõukogude rahvas” oli identne tema „mina” poolt loodud „meiega”. Nad mõlemad olid tühjad ja said oma konkreetse sisu läbi Stalini lausumisaktide. Stalin ja „nõukogude rahvas” olid ühe mündi kaks külge. Ilmekalt iseloomustab seda suhet salm Nõukogude Liidu hümnist:

Meil tormidest helendas vabaduspäike

⁵⁶ Ma ei räägi siin formaalsest dialoogipartnerite vahetuvusest, vaid asjaoludest, kuidas subjektid said ennast kujutada poliitilises diskursuses.

⁵⁷ Laclau järgi ei saagi tühja tähistajat kehastav ekvivalentsusahel lõpmatuseni laieneda, kuna „laienemine on piiratud pärast seda, kui kehtestatakse tuumsete seoste võrk.” (Laclau 2003: 417-418). See tähendab seda, et mõned uued seosed (partikulaarsed sisud) ei sobiks lihtsalt kokku nende partikulaarsusejääkidega, mis juba ahelas on.

suur Lenin meil valgustas võitlusteid
Truuks rahvale Stalin meid kasvatas kõiki,
tööks, kangelastegudeks innustas meid.

Hümn on kirjutatud ettekujutusega, et seda laulab kogu „meie”. „Meie” esineb siin igas salmi reas. Kuid kolmandas reas on „meie” eristatud „rahvast”, sest kuidas teisiti mõista lauset, et „meid” on vaja „rahvale” truuks kasvatada. „Rahva” ja „nõukogude rahva” vahele võib panna mõttelise võrdumärgi. „Rahvas” kehastab hümnis tühja tähistajat – rahva kui terviku ideaali, milleni jõudmiseks „meie” (kes ei kuulu permanentset ja olemuslikult „rahvasse”) peame Stalini poolt ümber kasvatatud saama. See seletab ka erinevate „meiede” eksisteerimise ja positsioneerimise rahvas kui tervikus. „Nõukogude rahva” samaväärsusahelasse kuulusid need „meied”, kes olid Stalini poolt ümber kasvatatud⁵⁸!

Juhikultus markeeris nõukogude kultuuri üht dominanttunnust – selle ranget hierarhilist struktuuri koos seda krooniva tipuga. Nõukogude ideoloogid hakkasid juhikultuse loomisega tegelema juba Lenini eluajal, kuid eriti hoogustus see peale tema surma 1924. aastal. Võimu kontsentreerumisega Stalini kätte muutus ka juhikultus. Selle protsessi võtab tabavalt kokku tees „Stalin – see on Lenin täna“. „Stalin – see on Lenin täna” oli Stalini-ajastul sama, mis “Lenin – see on Stalin täna”, sest lausungi “ajaloolise aja” loomine ei olnud siin kokkuleppe küsimus “mina” – “sina” sümmeetrilise kommunikatsiooni käigus, vaid see oli Stalini lausumishetke ja selle lausungi loodud “ajaloolise aja” kokkulangemine totaalses nüüd-punktis. S.t Stalini lausumise akt loob lausungi aja: näiteks loob Lenini kuju. Ja teistpidi: Stalini lausungi aeg loob lausumise situatsiooni tingimused: “nõukogude rahva” jaoks kanoniseeritud Lenini kujutamise ja nägemise viisi. Kuid just selle Stalini „mina“ totaalsus lubab väita, et tegemist oli ühe – Stalini kultusega. Ühtlasi tagas see „mina“ ühiskonna ideoloogilise enesepildi ühtse tähendussüsteemina. „Nõukogude rahvas“, mis ideoloogilise

⁵⁸ Üheks selliseks „Nõukogude rahva” ja Stalini „isiklikult intiimseks” sidemeks olid „rahva” kirjad sm. Stalinile, milles peale tänamise esinesid lubadused ja töötused sm. Stalinile plaanitud eesmärkide täitmise suhtes. Nt. Eesti rahva kiri suurele juhile ja õpetajale seltsimees Stalinile 20. juulil 1945.aastal, mis “arutati läbi ENSV tööliste, talupoegade ja intelligentsi koosolekul ja selle poolt hääletas 516112 inimest” (Rahva Häääl). Võib ainult imestada, millisel viisil sellise hulga inimeste juures arutelu läbi viidi.

kannapöörde tagajärjel kaotas oma konkreetse marksistlik-leninliku sisu, hakkas tähistama kogu stalini-ajastu kogukondlikku terviklikkust. Teda kehastasid samaväärsusahela erinevad sisud – „töölised“, „venelased“, „eestlased“, „Partei“, „Stalin“ jne. Kuid just asjaolu, et ka Stalin kuulus „nõukogude rahvast“ kehastavate sisude hulka, muutis selle samaväärsusahela sõltuvaks Stalinist. Nende samaväärsuse loob nüüd Stalini „mina“, kes lausumisega kehtestab igakord uue samaväärsusahela, määrates selle kaudu „nõukogude rahva“ uue sisu. Teised „nõukogude rahvast“ kehastavad samaväärsusahela liikmed ennast selle konkreetsete sisudena määratleda ei saanud, sest nende subjektiivsuse korrelatsioon oli tühistatud Stalini „mina“ poolt. Seega võib öelda, et Stalini loodud „nõukogude rahvas“ oli identne tema „mina“ allutatud „meiega“.

KOKKUVÕTE

Käesolev magistritöö keskendus probleemile, mida võiks lühidalt sõnastada järgnevalt: kelle nimel poliitikud räägivad. Enda legitimeerimiseks kasutavad võimumehed poliitilisest leksikast sõnu nagu „rahvas”, „rahva tahe”, „meie”. Nüüd võibki küsida – kuidas selline esindamine võimalikuks saab? Kas „rahva” nimel rääkides samastab poliitik ennast „rahvaga” või valitseb siin samastumise ontoloogiline võimatus.

„Meie” ei räägi, vaid „meie” nimel räägitakse. Seetõttu muutus antud töö kontekstis relevantseks asesõnade „mina” / „meie” / „nemad” dialektika. See kolmiksuhe määratleb ühtlasi „oma”–„võõra” opositsiooni. Autor lähtus suures osas prantsuse lingvisti Émile Benveniste’i minakesksest asesõna „meie” moodustumise ideedest.

Töös analüüsiti ajavahemikku 1940.–1953.a. Analüüsitava allikmaterjali moodustasid poliitikute kõned ja juhtkirjad, mis ilmusid käsitletava perioodi suuremates päevalehtedes – Päevaleht, Rahva Hää, Eesti Sõna ja Postimees.

Esimese nõukogude perioodi „meie” analüüs näitas, et alates „juunipöördest” (21. juuni 1940.a.) kuni „juulivalimisteni” (14.–15. juulini 1940.a) konstrueeriti uute võimumeeste kõnedes ühtne „meie”. Alguses eksisteeris adressandi ja adressaadi vahel lõhe, kuid pärast „valimisi” allutas kõneleja (kommunistid) „mina” subjektiivsuse korrelatsioonist lähtuvalt „mittemina” ja lõi „meie”. Teisalt kujunesid „valimised” ja eriti ENSV „astumine” NSVL koosseisu pöördepunktiks „meie” moodustamisel. Dialoogipartneriks sai varjatult Stalin. Vaatamata asjaolule, et Stalin vahetult dialoogis ei osalenud, oli just tema see, kes lõi lausungi „objektiivse aja” ning ühes sellega konstitueeris „meie” ilmlemise võimalikkused. Seda teist faasi iseloomustab ka maailma jagunemine kaheks ja meie-kategooria tähendustamine klassivõitluse terminoloogiast lähtuvalt. „Nende” konstrueerimist käesoleva perioodi poliitilises retoorikas võib kokku võtta lausega: *mida enam meie, seda enam nemad*. Kuigi „meie” on andnud „nendele” surmava hoobi, on „nemad” just seetõttu samuti koondunud ja tugevamad kui eales varem. Agressiivselt vaenuliku võõra olemasolu on totalitaarse ideoloogia enesemõistmise põhitingimus *par excellence*. Utopilisena kujutatud

nõukogude ühiskond pidi oma ontoloogilist teostamatust varjama nemad-kategooria permanentse kohaloluga. “Nemad” takistavad nõukogude inimestel – “meiel” – kommunismi jõuda.

Saksa okupatsiooni aegne kohaliku „meie” konstrueerimine algas esmalt vastanduse kaudu vene bolševismile. Ühtlasi loodi sel viisil samasussuhe Lääne kultuuriruumiga, mida eelkõige kehastas saksa kultuur. „Meie” olime eestlased, aga mitte venelased, olime läänlased, aga mitte ida rahvas, me polnud kommunistid, vaid olime.... Vastandumine kommunismile kui poliitilisele identiteedile, jättis alguses „meie” positiivse määratlemise tühjaks. Kuid peagi oli selge, et poliitiline identiteet tähendas kuulumist Suur-Saksamaa koosseisu. See tähendas aga vabariigiaegse poliitilise identiteedi tühistamist. Ühes sellega lõhenes Hjalmar Mäe kõnedes ühtne „meie” kaheks eristuvaks „meieks”. „Meieks”, keda Mäe lausumise subjektina „mittemina” allutades lõi ehk nõ mäelik „meie” ja „meieks”, keda ei olnud võimalik allutada. Kuna meie-kategooria määratleti nüüd eesti rahvusena tervikuna, siis esines viimane kui puhver, kuhu sai positsioneerida need, keda oli vaja mäelikust „meiest” poliitilise usaldamatuse tõttu välja arvata.

Esimese nõukogude okupatsiooni perioodiga võrreldes erines sõjajärgne ideoloogiline enesepildt eelmisest kardinaalselt. „Meie” identifitseerimine käis nüüd lähtuvalt rahvuslikust enesemääratlemise printsiibist. Kuid stalinlik rahvuslikkus oli hoopis midagi muud kui Eesti Vabariigi rahvuslikkus – „nõukogude patriotism” tähendas eelkõige rahvusliku allutamist venelikkusele. Kohalik „meie” positsioneeriti „nõukogude rahvas” tervikuna võrratult madalamale kui vene „meie”. Ühtlasi tähendas „nõukogude rahva” iseloomustamine „nõukogude patriotismi” kaudu eemaldumist ortodoksest materialistlikult ideoloogiast. Ühiskonda edasiviivaks jõuks oli nüüd nõukogude inimese kodumaa-armastus ja piiritu usk Stalinisse. Ühiskonna ideeline pealisehitus muutus tähtsamaks kui majanduslik determineeritus. „Nõukogude rahvas” kaotas selle ideoloogilise kannapöörde käigus oma marksistlik-leninlikust ühiskonnateooriast tuleneva konkreetse sisu ja hakkas tähistama Stalini-ajastu kogukondliku terviklikkuse piire. Võimu enese loogikast lähtuvalt muutus „nõukogude rahvast” kehastavate konkreetsete sisude samaväärsusahel sõltuvaks Stalinist kui ainsast subjektist nõukogude kultuuris. Nende samaväärsuse lõi nüüd Stalini „mina”, kes lausumisega kehtestas igakord uue samaväärsusahela, määrates selle kaudu „nõukogude rahva” uue sisu. Teised „nõukogude rahva” liikmed ei saanud ise määrata oma kuulumist sinna, kuna nende subjektiivsuse korrelatsioon oli Stalini „mina” poolt tühistatud. Stalini loodud „nõukogude rahvas” oli seega samatähenduslik tema „mina” poolt allutatud „meiega”.

Nad mõlemad olid tühjad ja said oma konkreetse sisu läbi Stalini lausumisaktide. Stalin ja „nõukogude rahvas” olid ühe mündi kaks külge.

Kuigi Stalini-ajastu ühiskonna ideoloogiline enesepilt oli autarkiline, ei tulenenud see enam ühiskonda determineerivast „tegelikkusest”, mis selle kui tähendussüsteemi konstitueeris. Tähendussüsteemi võimalikkuse tagas võim-Stalin, kes fikseeris diskursuse keskmeks olevate mõistete tähenduse. Sellest vaatekohast võiks täpsemalt üle vaadata demokraatlike ja totalitaarsete poliitiliste diskursuste erinevuse ja küsida – kas tähendussüsteemide kehtestamine erineb neis oluliselt. Kuid see oleks juba järgmise uurimuse teema.

ALLIKMATERJALID

A n g e l u s, Oskar 1942 = Eesti Sõna 25. 01. 1942. /kõne/

G o e b b e l s, Joseph 1943a = Eesti Sõna 23. 04. 1943. Atentaat maailmamajanduse vastu

G o e b b e l s, Joseph 1943b = Eesti Sõna 08. 05. 1943. Juudiprobleemi lahendamisest

G o e b b e l s, Joseph 1943c = Eesti Sõna 03. 06. 1943. Juudid Ameerikas

G o e b b e l s, Joseph 1943d = Eesti Sõna 05. 06. 1943. Juudirikkad pealinnad

H i t l e r, Adolf 1943 = Eesti Sõna 01.03.1943. /kõne/

J a k o b s o n, August = Rahva Hääl 07.11.1950. /kõne/

J ü r i m a, Ants 1940 = Päevaleht 07.06.1940. /kõne/

K a r o t a m m, Nikolai 1941 = Rahva Hääl 24.02.1941. /kõne/

K a r o t a m m, Nikolai 1944a = Rahva Hääl 16.08. 1944. Pöördumine rahvale

K a r o t a m m, Nikolai 1944b = Rahva Hääl 03.10.1944. /kõne/

K a r o t a m m, Nikolai 1944c = Rahva Hääl 07.11. 1944. /kõne/

K a r o t a m m, Nikolai 1946 = Rahva Hääl 16. 07.1946. /kõne/

K r u u s, Hans 1940a = Rahva Hääl 10.07.1940. Valimiste kõne

K r u u s, Hans 1940b = Rahva Hääl 09.08.1940. Kõne Eesti NSV vastuvõtmise puhul
Nõukogude Liitu

K ä b i n, Johannes 1951 = Rahva Hääl 18.04.1951. /kõne/

L a u r i s t i n, Johannes 1940 = Rahva Hääl 06.08.1940. Kõne Nõukogude Liitu astumise
puhul

L a u r i s t i n, Johannes 1940b = Rahva Hääl 30.12.1940. Uue aasta tervituskõne

L i t z m a n, Karl 1942a = Eesti Sõna 03. 02. 1942. /kõne/

L i t z m a n, Karl 1942b = Eesti Sõna 25. 02. 1942. /kõne/
L i t z m a n, Karl 1943a = Eesti Sõna 02. 04. 1943. /kõne/
M a l e n k o v, Georgi 1946 = Rahva Hääl 08.02.1946. /kõne/
M ä e, Hjalmar 1941a = Postimees 24.09.1941. /kõne/
M ä e, Hjalmar 1941b. = Postimees 13. 10. 1941. /kõne/.
M ä e, Hjalmar 1941c = Eesti Sõna 07.12.1941. Kõne võimu üleandmisel kindralkomissarile
M ä e, Hjalmar 1941d = Eesti Sõna 10.12.1941. /kõne/
M ä e, Hjalmar 1942a = Eesti Sõna 10.01.1942. /kõne/
M ä e, Hjalmar 1942b = Eesti Sõna 17. 01. 1942. /kõne/
M ä e, Hjalmar 1942c = Eesti Sõna 25.02. 1942. /kõne/
M ä e, Hjalmar 1942d = Eesti Sõna 09. 04. 1942. /kõne/
M ä e, Hjalmar 1942e = Eesti Sõna 24. 04. 1942. /kõne/
M ä e, Hjalmar 1943a = Eesti Sõna 07. 03. 1943. /kõne/
M ä e, Hjalmar 1943b = Eesti Sõna 22. 06. 1943. /kõne/
M ä e, Hjalmar 1943c = Eesti Sõna 14. 09.1943. /kõne/
M ä e, Hjalmar 1943d = Eesti Sõna 13. 09. 1943. Esimene samm suveräänsuse poole
M ä e, Hjalmar 1943e = Eesti Sõna 31. 10. 1943. /kõne/
M ä e, Hjalmar 1944 = Eesti Sõna 25.02.1944. Kõne iseseisvuspäeval
O i d e r m a a, Ants 1939 = Päevaleht 15.02.1939. /kõne/
P ä l l, Eduard 1949 = Rahva Hääl 14.07.1949. /kõne/
P ä t s, Konstantin 1939 = Päevaleht 22. 06. 1939. /kõne/
R a u d, Ants 1946 = Rahva Hääl 30.08.1946. Nõukogude patriotism
R u u s, Neeme 1940a = Rahva Hääl 03.07.1940. /kõne/
R u u s, Neeme 1940b = Rahva Hääl 06.07.1940. /kõne/
S a a r, Henn 1941 = Postimees 29.09.1941. Kõne põllumeeste kokkutulekul
S e m p e r, Johannes 1940 = Rahva Hääl 15.07.1940. /kõne/
S e p r e, Oskar 1944 = Rahva Hääl 05.10. 1944. /kõne/

S t a l i n, Jossif 1941 = Rahva Hääl 04.07.1941. Pöördumine rahvale

S t a l i n, Jossif 1945 = Rahva Hääl 26. 05. 1945. Toost suurele vene rahvale

S ä r e, Karl 1940a = Rahva Hääl 16.07.1940. Valimiste kõne

S ä r e, Karl 1940b = Rahva Hääl 07.11.1940. Revolutsiooni aastapäeva kõne

Ž d a n o v, Andrei 1947 = Rahva Hääl 23.10. 1947. /kõne/

U l u o t s, Jüri 1939 = Päevaleht 08. 06. 1939. /kõne/

Uluots, Jüri 1940 = Päevaleht 15.02.1940. /kõne/

V a r e s – B a r b a r u s, Johannes 1940a = Rahva Hääl 25.06.1940. Kõne uue valitsuse ametisse astumise puhul

V a r e s – B a r b a r u s, Johannes 1940b = Rahva Hääl 10.07.1940. Valimiste kõne

V a r e s – B a r b a r u s, Johannes 1940b = Rahva Hääl 15.07.1940. Valimiste kõne

V a r e s – B a r b a r u s, Johannes 1940c = Rahva Hääl 01.08.1940. Kõne töötavale rahvale

V a r e s – B a r b a r u s, Johannes 1944a = Rahva Hääl 26.08.1944. /kõne/

V a r e s – B a r b a r u s, Johannes 1944b = Rahva Hääl 01. 10. 1944. /kõne/

W e n d t, Aleks 1942 = Eesti Sõna 10.01.1942. /kõne/

KIRJANDUS

A a r e l a i d, Airi 1998. *Ikka kultuurile mõeldes*. Tallinn

A a r e l a i d, Airi 2000. Topeltmõtlemise kujunemine sovetiajal. *Akadeemia* 4: 755–773

A n d e r s o n, Richard 1993 = Андерсон, Ричард. Тоталитаризм: концепт или идеология. *Polis*, 142–154

A n n u s, Epp 2000. “Kiigelaual mineviku ja tuleviku vahel: rahvuslikust mütoloogias”. *Looming* 1: 88–99

B a h t i n, Mihhail 1979 = Бахтин, Михаил. *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство

B a r a n o v, Anatoli = Баранов, Анатоли 2001. *Введение в прикладную лингвистику*. Москва: Галарт

B a r t h e s, Roland = Барт, Роланд. 2001. *S/Z*. Москва: МГУ

B a r t h e s, Roland 2002. *Autori surm*. Tallinn: Varrak

B e n v e n i s t e, Émile 2002 = Бенвенист, Эмил. *Общая лингвистика*. Москва: УРСС

B ü h l e r, Karl 2001 = Бюлер, Карл. *Теория языка*. Москва: Прогресс

C l a r k, Katerina 1981. *The Soviet Novel. History as Ritual*. University of Chicago Press

D a h l, Robert. A 1992. Mis on poliitika? *Akadeemia* 3: 337–353

D i j k, Teun van = Дейк, Теим ван 1989a. *Рассизм и язык*. Москва. Прогресс.

D i j k, Teun van = Дейк, Теим ван 1989b. *Язык. Познание. Коммуникация*. Москва. Прогресс.

D i j k, Teun van 1998. What is political discourse analysis? — Blommaert J., Bulcaen C. (eds.) *Political linguistics*. Amsterdam

D i j k, Teun van. Ideology and discourse. A multidisciplinary introduction: Internet course for the Universitat Oberta de Catalunya (UOC) <http://www.hum.uva.nl/teun>

- D i j l a s, Miloš 1958. *Uus klass*. New York: Frederyk A. Praeyer INC. Publishers
- D o b r e n k o, Jevgeni 1993 = Добренко, Евгени. *Метафора власти*. München: Verlag Otto Sagner
- D u m o n t, Louis 1977. *From Mandeville to Marx: the genesis and triumph of economic ideology*. University of Chicago Press
- E e n p a l u, Kaarel 1935. Eesti rahvuse eesmäärke. – Toim. H. Rahamägi, 12. märts. Tallinn: Ühiselu, 8–12
- E e n p a l u, Kaarel 1936. Eesti rahva kutsumusest. – Toim. H. Rahamägi, J. Veelman. 12. märtsi radadel. Tallinn: Ühiselu, 2–11
- E e s t i a j a l u g u ä r k a m i s a j a s t t ä n a p ä e v a n i*. 1992. Koostanud Silvia Õispuu. Tallinn: Koolibri
- E l w e r t, Georg 1991. Natsionalism ja etnilisus. *Akadeemia* 11: 2358–2382.
- F a i r c l o u g h, Norman 1992. *Discourse and social change*, Cambridge: Polity Press
- F o u c a l t, Michel = Фуко, М. 1996. *Археология знания*. Киев: Ника-Центер.
- G o l o m š t o k, Igor = Голомшток, Игор 1997. *Тоталитарное искусство*. Москва: Галарт
- G r o y s, Boris 1998. Stalin-stiil. *Akadeemia* 3–7
- H a b e r m a s, Jürgen 2001. *Avalikkuse struktuurimuutus*. Tallinn: Kunst
- H a g o p i a n, Mark. N. 1993. *Režiimid, liikumised, ideoloogia*. Tallinn: Olion
- H e r i z l e r, John 1965. *A sociology of language*. N.Y., 1965
- H e y w o o d, Andrew 1990. *Political Ideologies: An Introduction* – New York: St. Martin's Press.
- H u r t, Jakob 1939. *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 149–170
- I v a n o v, Vladimir; L o t m a n, Juri; P j a t i g o r s k i, Aleksander; T o p o r o v, Vladimir; U s p e n s k i j, Boris 1998. *Kultuurisemiootika teesid*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- J a k o b s o n, Roman 1981. Linguistics and Poetics. *Selected writings*. Paris, New York: Mouton Publisher, 18–51
- J a n s e n, Ea 1993. Veelkord ärkamisaja kultuurimurrangust. *Looming* 5: 293–303; 6: 347–357

- J a n s e n, Ea 1998. Muinaseesti panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses. *Keel ja Kirjandus* 12: 801–812
- K a g i n s k i, Vladimir = Кагинский, Владимир 2001. *Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство*. Москва: Новое литературное обозрение
- K a l m, Mart 1988. Eesti Vabariigi kogemusest ehituskunstis. *Looming* 5: 690–692
- K a r j a h ä r m, Toomas 1994. Eurooplus, Eesti ja “Noor-Eesti”. *Akadeemia* 10: 1795–1821
- K a r j a h ä r m, Toomas 1995. Eesti rahvusluse ideed. *Akadeemia* 10: 2051–2078
- K a r j a h ä r m, Toomas 1995. Eestlase kohaidentsusest. *Looming* 5: 677–691
- K a r o t a m m, Nikolai 1947. *Meie järjekordsed ülesanded*. Tallinn: Poliitiline Kirjastus
- K o d r e s, Krista 1995. Rahvuslik identiteet. *Akadeemia* 6: 1136–1161
- K o l o n i t s k i j, Boris = Колоницкий, Борис 2001. Символы и власть и борьба за власть. С.-Петербург: ДБ
- K r u u s, Hans 1940. Eesti rahvuse kutsumusideest. Rahvusterviklikkusest. *Veljesto aastaalbum “Võim ja vaim”*, 3–33
- L a c l a u, Ernesto ja M o u f f e, Chantal 1985. *Hegemony and Socialist Strategy*, London: Verso
- L a c l a u, Ernesto 2002. “Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised?”, tlk Jüri Lipping – *Akadeemia* 6: 1180–2002
- L a c l a u, Ernesto 2003. Ideoloogiateooria surm ja ülestõusmine – Žižek, Slavoj, “*Ideoloogia ülev objekt*”, tlk Hasso Krull. Tallinn: Vagabund, 385–418
- L a r r a i n, Jorge 1979. *The Concept of Ideology*. London: Hutchinson & Co
- L a u k, Epp; M a i m i k, Peeter 1998. “Ajakirjanduslugu on osa rahvuskultuurist”. *Kultuur ja analüüs*. 76–90. Tartu Ülikooli Kirjastus
- L e n i n, Vladimir = Ленин, Владимир 1946. *Сочинения*, т. 5. Ленинград: Политиздат
- L e n i n, Vladimir = Ленин, Владимир 1950. *Сочинения*, т. 21. Ленинград: Политиздат
- L e p i k, Peep 2000. Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris. *Akadeemia* 4: 718–754
- L i i d e m a n, Karl 1934. *Mõtteid rahvuslikust ideoloogiast*. Tartu: Üliõpilasselts *Liivika* kirjastus
- L i i d e m a n, Karl 1935. *Kas tunned maad. Sõltumatut mõttekillustikku Eesti ehitajaile*. Tallinn: Agronoom

L i p p i n g, Jüri 2002. Saatesõna Ernesto Laclau artiklile „Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised?“ – *Akadeemia* 6: 1180-2002.

L o o r i t s, Oskar 2000. *Meie, eestlased*. Tartu

L o t m a n, Juri; U s p e n s k i j, Boris = Лотман, Юрий; Успенский, Борис 1994. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры. — Успенский, Борис. *Избранные труды, I*. Москва: Гнозис. 219–255

L o t m a n, Juri; U s p e n s k i j, Boris = Лотман, Юрий; Успенский, Борис 1975. Споры о языке в начале XIX века как факт русской культуры. *Труды по русской и славянской филологии XXXV*: 168–322

L o t m a n, Juri = Лотман, Юрий 1978. Феномен культуры. *Труды по знаковым системам. Вып. 10. Семиотика культуры*. Тарту. 5–21

L o t m a n, Juri 1999. *Semiosfäärist*. Tartu: Vagabund

L o t m a n, Juri 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak

L u i k, Tõnu 2002. *Filosoofiast kõnelda*. Tartu: Ilmamaa

L ü h i k u r s u s 1951 (1938). = *Üleliidulise kommunistliku (bolshevike) partei ajalugu: Lühikursus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

M a c e i n a, Algridas 1990. Rahvus ja riik. *Vikerkaar* 5: 72–77

M e r i l a i, Arne 2003. *Pragmapoeetika. Kahe konteksti teooria*. Tartu Ülikooli Kirjastus.

O t s, Loone 1998. Kultuuri uurimine ja kultuuri õpetamine. — Päril Lõhmus, Maarja (koost.), *Kultuur ja analüüs*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 64–75

P f e f f e r, Jeffrey 1992. *Managing with power: politics and influence in organization*. Boston: Whitepress

P r i i m ä g i, Linnar 2003. Sotsialistlik realism. *Sotsialistliku realismi võidukäik Eestis? 30. august 2002–5. jaanuar 2005. Näituse kataloog ja artiklid*. Tartu: Tartu Kunstimuseum, 7–28

R a i k, Kristi 2003. *Democratic politics or the implementation of the inevitabilities*. Tartu Ülikooli Kirjastus

R o r t y, Richard 1999. *Sattumuslikkus, iroonia ja solidaarsus*. Tartu: Vagabund

S e d o v, Leonid = Седов, Леонид 1989. И жрец и жнец. К вопросу о корнях культа Вождя. *Осмыслить культ Сталина*. Сост. Х. Кобо. Москва: Прогресс, 429–448

- S i n j a v s k i j, Andrei = Синявский, Андрей 1989. Сталин – герои и художник сталинской эпохи. *Осмыслить культ Сталина*. Сост. Х. Кобо. Москва. Прогресс. 112–125
- S t a l i n, Jossif 1945. *Leninismi küsimusi*. Tallinn: Poliitiline kirjandus
- Š e i g a l, Elena = Шейгал, Елена 2000. *Семиотика политического дискурса*. Волгоград: ВГПУ
- Ž i ž e k, Slavoj 2003. *Ideoloogia ülev objekt*. Tartu: Vagabund
- T u a n, John 1974. *Tophophilia. A study of Enviromental Perception, Attitudes and Values*. New Jersey
- U d a m, Haljand 1998. Totalitaarse võimu semiootilised praktikad. *Vikerkaar* 10/11: 138–144
- U n d u s k, Jaan 1995. “Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse esindajana: sünekdoohhi printsiip”. *Keel ja kirjandus* 9: 577–585; 10: 669–677; 11: 746–756
- U n d u s k, Jaan 2003. “Retooriline suund Eesti nõukogude ajaloo kirjutuses”. – Krikmann, Arvo; Olesk, Sirje (toim). *Võim ja kultuur*. 41–69. Tartu: Ilmamaa
- U s p e n s k i j, Boris = Успенский, Борис 1994. Царь и Бог. *Избранные труды I*. 110–217. Москва: Гнозис
- U š a k i n, Sergei = Ушакин, Сергей 1995. Речь как политическое действие. *Polis* 5: 142–153
- V a i s k o p f, Mihhail = Вайскопф, Михаил 2002. *Писатель Сталин*. Москва: Новое Литературное Обозрение
- V e i d e m a n n, Rein 2000. Eesti rahvuse kujunemise semiootiline aspekt. *Akadeemia* 9: 1811–1823
- V e n t s e l, Andreas 2002. Ideoloogia keele muutumine 1940. a. – 1941.a. *Seminaritöö*. Tartu Ülikool. Semiootika osakond
- V e n t s e l, Andreas 2005. Meie kategooria konstrueerimine Nõukogude Eesti poliitilises retoorikas 1940. aasta “juunisündmustest” kuni 1941. aasta juulini. *Acta Semiotica Estica II*, 82–99. Tartu Ülikooli Kirjastus
- V e s k i m ä g i, Kaljo-Olev 1996. *Nõukogude unelaadne elu*. Tallinna Raamatutrükikoda.
- V o d a k, Rostislav = Водак, Ростислав 1998. Специальный язык и жаргон: о типе текста “партийная программа”. — *Язык. Дискурс. Политика*. Волгоград: ВГПУ

SUMMARY

The Construction of ‚We’ in Estonian Political Rhetoric (1940–1953)

by Andreas Ventsel

The master thesis focuses on the problem, which by and large can be put as follows: whose behalf do politicians speak? Thus the problem consists in antagonism between the ruler and the people (those being ruled). To legitimize their power, rulers often use in political vocabulary words as ‚people’, ‚people’s will’, and ‚we’. Then, the critical question of the author is that how such a representation can happen? Does politician, who speaks in the behalf of the ‚people’, identifies himself with the people? Is it ontologically possible at all?

The period analyzed captures the time between 1940.–1953. Two aspects in particular make the examination of this period especially intriguing. Firstly, with relatively short period of time two ideologically opposite occupation powers changed. Secondly, the estonians became occupied ‚nation’ and therefore it opened the implicit possibility for the plurality of ‚we’. First ‚we’ was constructed by foreign power and second ‚we’ was used by local politicians. The basic source of this thesis consists of the speeches of politicians and editorials of newspapers, which were published in major newspapers at that time (Päevaleht, Rahva Hääl, Eesti Sõna and Postimees).

One the major claims of the author is that ‚we’ don’t speak but they (politicians) speak on the behalf of ‚us’. Thus the unity of ‚we’ so much emphasized in political rhetoric is created by the speaker which accordingly invoke the need for elaboration of relevant personal subjects

such as ,I' /'we'/'they'. This triad marks by the same token the opposition between ,ones own' and ,theirs'.

The analysis of ,we' of the first Soviet period (1940–1941) showed that from the ,change of power' in June until the July ,elections' in 1940 a new and unite ,we' was created in the speeches of new political elite. The speaker (communists) subjected (from the correlation of subjectivity of ,I') ,not I' and created ,we'. The period after the ,elections' could be viewed as a phase of ,we' subordination. Stalin implicitly became a member of that dialogue. Despite of the fact that Stalin personally did not participate in the dialogue, it is clear that he was the one who created the ,objective time' of the utterance and the conditions how it is to be viewed and the possibilities of occurancies of ,we' accordingly.

The construction of local ,we' during the German occupation started from the opposition to Russian bolshevism. This enabled to create a identity relation with the Western culutral domain, which mainly was embodied by German culture. ,We' were estonians, not russians, ,we' belonged to West not to East, ,we' were not communists, but...Contradicting to communism as a political identity, initially left the positive determination of ,we' empty. But it was evident soon enough that by political identity was meant membership of Great-Germany. This, consequently meant that the political identity of Estonian Republic (1918-1940) was nullified. The unite ,we' in the speeches of Hjalmar Mäe became twofold: there were two distinct ,we's', one which Mäe created by subordination of ,not I' and the other ,we' that was out of reach of his subordination.

The author emphasizes that post-war (1944–1953) construction of ,we' in political rhetoric was based on the principle of national self-determination. But stalinistic nationality (the soviet patriotism) meant particularly the subordination of Estonian nationality to Russian origin. Estonian ,we' in ,soviet people' was positioned as whole a way lower than Russian ,we'. Within this ideological u-turn ,The Soviet people' lost its particular content, which earlier was determined solely in terms of class struggle. ,The Soviet people' now attained its meaningful content through the utterances of Stalin. Its determination depended on the needs of power itself. Thus, the ,Soviet people' created by Stalin was identical to his ,we' subordinated by his ,I'. Stalin and the ,Soviet people' became the two sides of the same coin.